

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

375

376

377

61

A-82

ԿՐՔԵՐ

Ե Ի

Նոցա ազդեցութիւնը ստողչութեան վրայ

ԲՃՇԿԱ.-ՀՈԳԵԲԱ.ՆԱԿԱՆ

Չրոյցներ

Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆԻ

II.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Համր. Կնֆիաճեանցի և Ընկ. Տպարան.

1880

ՄԴՈՂ ԼՍՅԾ ԻՈՒՔՅՍՅ

ՎՈՅՔՍՍ—ՉԿՁԳՄՍ ՎՍՅՁՆՍՍ

Մ Գ Մ Յ Ն Ս Գ Կ Յ

Բ Ա Յ Ա Տ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Անցեալ տարի իմ «Բուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» վեր-
նագրով զրքոյկի վերջում վստահութիւն յանձն առայ հրաւէր կարդալու
մեր բժիշկներին և բնագէտներին՝ հասուցանել ինձ ժողովրդական գրուած-
ներ առողջապահութեան և բնագիտութեան վերաբերեալ: Հրաւէրիս մէջ
յայտնած էի թէ՛ երբ բաւականաչափ նիւթ հաւաքուի, մտադրութիւն կայ
կազմել մի յանձնաժողով, որի խմբագրութեամբ հրատարակուին այդ
գրուածները:

Ահա շատով տարին կը լրանայ, ես մինչ ցարգ ոչ մի բժիշկից գրուած
չստացայ և ոչ իսկ այն անձինքներէց, որոնց մասնաւոր նամակներով
ղիմած էի: Իմ ձայնս արձագանք դուռ միմիայն Մոսկուայի ուսանողաց
մէջ. Պ. Հ. Առաքելեանը ուղարկել էր ինձ մի տետրակ «Նեղ և խոնաւ
բնակարանների մասին» և այս օրերս ստացայ պ. Հր. Տէր-Բարսեղեանից
մի տետրակ «Մորելը և նորան ջնջելու հնարներ» վերնագրով: Նրորդը
իմ կողմից առաջարկեալ II տետրակս է «Արքերի մասին»:

Մեր ցանկացած նիւթի այսպէս դժուար հաւաքուելու մի պատճառն
ևս համարում եմ այն, որ աշխատութեանց համար իմ հրաւէրիս մէջ ոչինչ
վարձատրութիւն չէի կարող խոստանալ. և բացի այդ հրատարակութեան
գործը հաստատ հիմունքների վրայ դրուած և ապահովուած չէր ներկայա-
նում:

Այս բանը առաջուց ի նկատի առնելով՝ անցեալ տարուայ ընթաց-
քում ես աշխատում էի այդ գործը՝ հեղինակութիւն և կամ նիւթական
չատ միջոց ունեցող մի ընկերութեան հովանաւորութեան տակ դնել:
Այսպիսի հեղինակութիւն ունեցող ընկերութիւն նախ՝ տեղույս կայս.
Կովկասեան բժշկական ընկերութիւնն էր: Սորա նիւտերի մէջ ես կրկին
անգամ արձարձեցի այս հարցը՝ մասնացոյց լինելով ընկերութեան կանո-
նագրութեան այն յօդուածներին, որոնց պահանջմամբ նա պարտական էր
հողալ տեղական լեզուներով առողջապահական գրուածներ հրատարակե-
լու: Բայց այս ընկերութեան մէջ մեր հարցը դարձեալ երկար վիճաբանու-
թեանց նիւթ դառնալուց յետոյ մինչ ցայժմ մի սրտեալ վախճանի չհա-
սաւ, տեղացի բժիշկներից խմբագրական ժողով չհաստատուեցաւ և այլն:
Հանգամանքներից եւ նում է, որ դժուար թէ՛ այս ընկերութիւնը կարողա-

նայ շուտով մեր խնդիրը լրութեամբ իրագործել, քանի որ իւր նիւթական միջոցներն այժմս շատ սակաւացել են, թողոք միւս հանդամանքները:

Երբ կազմուեցաւ թիֆլիսում Հայերէն դրքեր հրատարակող ընկերութիւն¹⁾, գորա ընդհանուր ժողովը բարեհաճել էր բացակայութեանս ժամանակ ինձ ընտրել խմբագրական յանձնաժողովի անդամ: Նախ քան այդ պաշտօնը յանձն առնելը՝ ես հետեւեալ պայմանը դրի Ընկերութեան Վարչութեան հետ, որ նա իւր հովանաւորութեան տակ առնի իմ սկսած գործը, ընդունի տպագրութեան իմ անունով եկած արժանաւոր գրուածները. բացի այս՝ ընդունի իմ ձեռաց տակ եղած փոքրիկ գումարը և նուերատուութիւնքս յատկապէս վերը յիշուած նպատակի համար առանձին դրամագլուխ կազմելու: Վարչութիւնը սիրով ընդունեց առաջարկութիւնս: Արանից յետոյ՝ ինքնըստինքեան իմ պաշտօնս որոշուեցաւ խմբագրական յանձնաժողովի մէջ: Ուրեմն՝ այսուհետև հայերէն ժողովրդական լեզուով առողջապահական և բնագիտական գրուածները կ'ունենան կանոնաւոր խմբագրութիւն, որին բացի իմ առանձին մասնակցութիւնս՝ աշխատակից են յանձնաժողովի բնագէտ ընկերակիցներս և զրտից այլ ևս մասնագէտ անձինք, որոնք կ'օգնեն մեզ և որոնք կ'ընդունուին ընկերութիւնից իբրև աշխատակից անդամք, համաձայն ընկերութեան կանոնադրութեան:

Այս գործի համար ես նշանակել էի իմ անցեալ տարուայ հրատարակական դասախօսութիւններից դոյացած գումարի մի մասը 110 ռ., որից գուրս գալով պ. Առաքելեանի տետրակի համար եղած 10 ռ. ծախսը և սոյն այս առաջարկեալ տետրակիս առանձին հրատարակութեան փոքրիկ ծախսը, — մնացածը յանձնում եմ Ընկերութեանը:

Այս II տետրակիս բոլոր հրատարակութիւնը նուիրում եմ Ընկերութեանը:

Առաջին գրքոյկիս («Ուսումնարանի առողջապ. հարցեր») վաճառման արդիւնքը, գուրս գալով նորա տպագրութեան ծախսը, նոյնպէս պիտի յատկանայ Ընկերութեանը:

Կը մնայ ինձ նախ՝ զիմել այն անձանց, որոնք առանձին նշանակութիւն են տալի մեր ժողովրդի մէջ առողջապահութեան և գործադրելի բնագիտութեան օգտակար տեղեկութիւնքը շատ միջոցներով տարածելուն, — չինայէն իւրեանց առանձին գրամական նուիրատուութիւնքը թիֆլիսի հայ հրատարակչական Ընկերութեան, որի զանձարանում այդ նուէրները մասնաւոր գրամազուլս պիտի կազմեն յատկապէս յիշածս նպատակի համար. երկրորդ՝ կրկին անգամ խնդրել մեր բժիշկներին, բնագէտներին, և բժշկ. — բնագիտ. ֆակուլտետների մեր պատուական ուսանողներին, — այսուհետև աւելի մտասնութեամբ աշխատել և ժողովըրդական գրուածներ պատրաստել, յուսալով 1.) որ նոցա աշ-

խատուութիւնքը կը վարձատրուին օրինահաստատ մեր ընկերութիւնից, համաձայն վարչութեան և խմբագրական ժողովի ընդունած վարձատրութեան պայմանների. և 2) որ նոցա աշխատութիւնքը աւելի արդար և բազմակողմանի դնահատուութեան կ'ենթարկուին խմբագրական ժողովից, քան թէ միակ մի անձի խմբագրական ճաշակին ենթարկուիլը: Այս հիմանց վրայ խնդրում եմ ցանկացողներին այսուհետև իւրեանց գրուածները ուղարկել ուղղակի Ընկերութեան Վարչութեան անունով՝ въ Правленіе Тифлискаго Общества изданія армянскихъ книгъ», կամ նորա նախագահի՝ Արդար Յովհաննիսեանի անունով:

Ուրախութեամբ յայտնում եմ, որ ընկ. Վարչութիւնը արդէն սկսած է պ. Տէր—Բարսեղեանի «Մորեխ և նորան ջնջելու հնարներ» վերնադրով ժամանակիս յարմար և կարևոր տետրակի տպագրութիւնը, որ շուտով լոյս կը տեսնի. և կրկին սրբագրութեան յանձնած է Առաքելեանի տետրակը «Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին»:

Այժմ մի երկու խօսք առաջարկեալ տետրակիս նիւթի մասին: Առաջի երկու հրատարակական գրոյցներս՝ ինձ թուի թէ՛ կարող են նոյն իսկ մեր գաւառական ժողովրդի ընթերցանութեան նիւթ լինել. իսկ երրորդ գրոյցս ինկատի ունի առաւել կրթեալ և սակաւաթիւ ընթերցողներ: Նթէ ևս հրատարակում եմ վերջի գրոյցս առաջինների հետ, այդ նոցա նիւթի իրար հետ շատ սերտ կապ ունենալու պատճառով էր: Բայց արդարութիւնը պահանջում էր, որ ժողովրդի համար գրքոյկս հրատարակելով՝ միմիայն առաջի երկու գրոյցների տպագրութեան ծախսի համեմատ նշանակէինք գրքոյկիս գինը. այսինքն շատ աժան:

1) Պաշտօնապէս՝ «Թիֆլիզի Ընկերութիւն հայերէն գրքերի հրատարակութեան» կ'անուանուի այս ընկերութիւնը:

Մեզ ՆԿԱՏԵԼԻ ԵՂԱԾ ՍԽԱԼՆԵՐ

Եր.	Գող.	Գող. է.	Գող. է. Հարգու.
24	21	3) զարգացման	• 3) մտաւոր զարգացման
38	2	մտածում . . .	• մտածում եւ
»	20	Գրեզինգեր.	• • Գրիզինգեր
39	1	բերուածին	• • բերուած է
»	4	զանազա է . . .	• • զանազան
42	15	կը յարուացնեն	• կը յարուցանեն
44	13	կիրքերը . . .	• ձիրքերը
45	23	Wandt . . .	• Wundt
46	2	շատ մասը . . .	• մի մասը

ՄԱՐԿՆԵՐԻ ԱՆՍՏԵՆԻ ԳՐԱԿԱՆ

Գրքի անունը	Գրքի անունը	Գրքի անունը	Գրքի անունը
Մանրագրայ գրքանոց (Յ)	Մանրագրայ (Յ)	18	48
Նև Նուճանո	Նուճանո	2	88
Գրքակրկի	Գրքակրկի	08	1
Է ճառագի	Միճառագի	1	88
Մարտար	Մարտար	4	1
Մեծագրայ գրքանոց	Մեծագրայ	18	48
Գրքակրկի	Գրքակրկի	18	44
Մարտար	Մարտար	28	48
Գրքակրկի	Գրքակրկի	2	88

Սուրբ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...

ԿՐԻՔԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մ Ա Ր Դ Ո Ւ Ս Ա Ռ Ո Ղ Զ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Վ Ր Ա Ց

ԲՅՇԵԱ-ՋՈՒԿԵԱՆԱԿԱՆ

Սուրբ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...
 - Երբ որ Գրքի մասին խոսելու համար...

I.

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ իւ ն. — Կրքերի տեսակները և նոցա ազդեցու-
 թիւնը մարդու կազմուածքի զանազան գործարանների վրայ: Օրինակներ
 ժողովրդական կեանքից, դաստիարակութեան, բժշկական դիտողութիւններից և զա-
 նազան գիտնականների գրուածներից: Քանի մի գործնական եզրակացու-
 թիւնք:

Տիկնայք և տեւրք.

Մեզանից ամէն մէկը առաջին անգամ դուրս գալով այս ամբիւնը
 կարծեմ թէ՛ իրաւունք ունի առաջուց ձեր ներդաստութիւնը խնդրելու
 իւր դաստիարակութեան թերութիւնների համար, որովհետեւ հրապարակա-
 կան ճառատութիւն՝ այն էլ հասարակութեան համար, պահանջում է եր-
 կար փորձ և վարժութիւն, որին մենք առ ի չենք անցել ընտելանալու:
 Բացի այդ պէտք է ինկատի ունենալ որ իմ ընտրած նիւթը շատ ժամա-
 նակ չէ, որ բնասուական հետադասութեանց և մշակութեան առարկայ է
 դարձած: Ուստի հաւարուած տեղեկութիւնների մէջ խիստ գիտնական
 (սխտեմատիք) կապ անցկացնելը դեռ ևս շատ գիտարին է, ինչպէս
 այդ պէտք է պահանջուէր մի դաստիարակութիւնից: Այս պատճա-
 ռաւ ցանկանում եմ դաստիարակութիւնս անուանել հրապարակական
 զրոյց յուսալով թէ՛ այսպիսի խօսակցութեան մէջ հաղորդե-
 լիքս, եթէ ոչ գեղեցիկ ոճով և դարձուածներով լինի, զոնց պարունակէ
 իւր մէջ ձեզ համար դիւրամբողջիւն և փոքր ի շատ օգտակար տեղեկու-
 թիւններ:

օրինակ, ձեռի երակները լայնանալ կամ սեղմուլը զանազան հոգեկան զրգրուի ազդեցութեան տակ ա կնյ ա յ տ ն ի չ ա փ ե լ գրչաձև սլաքների շարժումներով...:

Սակայն այս ամենը դեռ սկիզբն է գործի և դժուար է դեռ այդ փորձաթիւ փորձերից ընդհանուր և գործնական եզրակացութիւնը դուրս բերել, ուստի այդ փորձերի մանրամասնութիւնքը մի ժողովրդական զրոյցի մէջ այստեղ բերանայի միայն նկարագրելը անօգուտ կը լինի: Այնինչ եթէ դառնանք ժողովրդի դարերը դիտողութեանց և գիտնականների պատմած հաստատ դիպումներին՝ մենք աւելի դիւրըմբռնելի ցուցումներ կը գտնենք մեր հարցի վերաբերութեամբ:

Ուրախութեան և տրամուխեան կրքեր.—Օրինակ՝ ժողովրդի մէջ սովորական ոճ է՝ սուրախութիւնից սիրտս թռթռում էս: Սրտի շարժումը նմանեցվում է բռնուած թռչնիկի շարժումներին:—Ավախից սիրտս թռաւ այսինքն՝ սրտի յանկարծակի մի մեծ դարկը և յետոյ սովորականից աւել կանգ առնելը:—Բաղձանքներից սիրտս սկսեց դողդողալ: Ետընթացութիւնից սիրտս տրսրուում է կամ ճմլուում է՝ և այլ այսպիսի մերձաւորապէս դիւրըմբռնելի բնախօսական նկատողութիւնք, բաղի դորանից թէ չափազանց կրքերի ազդեցութեան տակ սիրտը փոքր առ փոքր կանգնում է՝ սփրտը գնում էս, թէ նոյն իսկ ուղեղը և ամբողջ կազմուածքը վտանգի են ենթարկուում, այդ ամենի համար ժողովրդի դիտողութեանց մէջ ապացոյցներ շատ կը գտնենք:

Ուրախութիւնից գոտիլ.—Օրինակ՝ Բնչ է նշանակում հետեւեալ ժողովրդական խօսքը, մէկի կամ միւսի ուրախութեան աստիճանը նկարագրելիս, «սուրախութիւնից քիչ էր մնում նա գոտիլ»—միթէ դա լիակատար ապացոյց չէ այն բանին՝ թէ ժողովրդեան վաղուցուանից յայանի են գէպեր. երբ չափազանց ուրախութիւնից մարդ խելագարուել է: Չեղանկից դուցէ շատերը վկայ եղած լինեն այսպիսի դէպքի մեր սովորական կեանքի մէջ: Մի այլ օրինակ. Հեռաւոր տեղից, երկար ժամանակուայ օտարութիւնից վերադառնում է յանկարծ իւր մայրենի քաղաքը մի գերզատանի սիրած որդին: Սորան տեսնող ծանօթները վազում են յառաջ, որ ծնողներին պատրաստեն այդ անսպասելի ուրախութեան, մեծ զգուշութեամբ հաղորդում են որդու վերադարձի աւետիսը և այլն: Ինչո՞ւ համար է այդ զգուշութիւնը, որովհետեւ մի բազմափորձ ժողովուրդ, ինչպէս Հայոցն է, դարձեալ չէր կարող չգիտնալ շատ օրինակներ յանկարծակի մահուան՝ անսպասելի և մեծ ուրախութիւնից:

Մահուան բօթը զգուշութեամբ հաղորդելը.—Երբնայեւ շատերից յայանի պէտք է լինեն դէպքեր նոյն իսկ մեր կեանքում, երբ մի անսպասելի մահուան բօթ (լուր) մերձաւորներից երկար ժամանակ թաքուում է, որտե՞ս գիտութեա սակաւ տեսակ տեսնալու պատրաստաւ ինչ և փոքր առ փոքր ինչն իրանց հասկանան:

Երբ ճիշդ գիտութիւնը այսպիսի ժողովրդական փորձերը և դիտողու-

թիւնները բոլորովին անտես չի թողնի, մանաւանդ որ դրա շատ անգամ ընդհանրացած են ամէն ազգերի մէջ դարերի ընթացքում, այն ժամանակ միայն գիտութիւնը մարդու հոգեճանաչութեան մէջ աւելի բազմակողմանի կը լինի և աւելի հաստատ քայլեր կանէ կեանքի մէջ:

Դառնանք այժմ նոյնատեսակ փաստերի և նկատողութեանց, որ բերում են զանազան բժշկիւնների և այլ գիտնականների հաստատ վկայութեամբ: Երբ մի անսպասելի մահուան զգուշութիւնը լուր էր, ինչպէս վերոյն գրեցինք.— Երբ մի անսպասելի մահուան զգուշութիւնը լուր էր, ինչպէս վերոյն գրեցինք.— Երբ մի անսպասելի մահուան զգուշութիւնը լուր էր, ինչպէս վերոյն գրեցինք.— Երբ մի անսպասելի մահուան զգուշութիւնը լուր էր, ինչպէս վերոյն գրեցինք:— Այն գիտնականները, որոնք այժմ շատերից ծանօթ է՝ նորա հոգեկաւոր անխառն իմաստուն հեղինակութեան հայերէն թարգմանութիւնից «Փորձի» մէջ: Յայտնի է, որ այս մատենագիրը քեռորդին գտնելով իւր հանդուցեալ քեռու բարձի տակ բոլորովին անսպասելի 9000 դուկատ դրամ ուրախութիւնից իսկոյն և եթ ինքն ևս վախճանեցաւ:

Այն գիտնականները, որոնք այժմ շատերից ծանօթ է՝ նորա հոգեկաւոր անխառն իմաստուն հեղինակութեան հայերէն թարգմանութիւնից «Փորձի» մէջ: Յայտնի է, որ այս մատենագիրը քեռորդին գտնելով իւր հանդուցեալ քեռու բարձի տակ բոլորովին անսպասելի 9000 դուկատ դրամ ուրախութիւնից իսկոյն և եթ ինքն ևս վախճանեցաւ: Այն գիտնականները, որոնք այժմ շատերից ծանօթ է՝ նորա հոգեկաւոր անխառն իմաստուն հեղինակութեան հայերէն թարգմանութիւնից «Փորձի» մէջ: Յայտնի է, որ այս մատենագիրը քեռորդին գտնելով իւր հանդուցեալ քեռու բարձի տակ բոլորովին անսպասելի 9000 դուկատ դրամ ուրախութիւնից իսկոյն և եթ ինքն ևս վախճանեցաւ:

Անսպասելի ժառանգութիւն և երիտասարդի ցնորոտիլը.—Յիշենք այստեղ անդրիպի հոգեբույժ Կրիչտոն—Բրաունի հետաքրքրական դիտողութիւնը: Մի օր մի երիտասարդ անսպասելի հեռագիր ստացաւ, որ իւր հանգըցեալ ազգականից նորան շատ մեծ հարստութիւն ժառանգութիւն է մնում: Երիտասարդը՝ յանկարծակի ուրախութեան ազդեցութեան տակ, նախ գունամաքուցեալ, յետոյ սակաւ առ սակաւ երեսը սկսեց կարմրել և գլուխը տաքանալ, չափազանց հրճուանքի շարժումներ, յետոյ անհանգստութիւն և հոռաչանքներ... Որպէս զի հանդարտուի, բարեկամի հետ դուրս եկաւ մանգալու, բայց ոտները նորան լաւ չէին քարշում: Միով բանիւ, ինչ երկարացնեմ, մարդը ներկայացնում էր սաստիկ արբածի լիակատար պատկեր, երբ որ յայտնի էր, թէ երիտասարդը ոգեկիւնի (գինի, օղի և այլն) սովորաբար չէր գործածում և այն օրը մի պուտ ընկանք չէր պուտ: Սառը ջրով երիտասարդի գլուխը լուանալը նորան հանդարտացրեց և միւս օր, ինչպէս սովորական արբեցողութիւնից յետոյ, զգում էր սաստիկ յոգնածութիւն, գլխացաւ, ստամոքսի խառնում: Մի երկու օրից յետոյ բժշկի օգնութեամբ երիտասարդը հազիւ անողջացաւ:

Ընդհանուր բացատրութիւն վերը յիշած երեւոյթներին.—Այս օրինակից մենք պարզ տեսնում ենք, որ ժողովրդի և բա-

նաստեղծութեանց մէջ գործածական ոճը և որ արարողութիւնն իր արարած, մէջ միայն մի սովորական փոխաբերութիւն է այլ նաև հիմնուած է ճիշդ դիտողութեանց վերայ՝ գիտութիւնը ստիպուած է, այդպիսի դիտողութեանց հիմունքով ընդունել իրաւունք և գեղական արքեցոյ ոգով թեանս գոյութիւնը, զարմանալի նմանութիւն գտնելով զնորոգածի և ուրախութիւնն արբածի հիւանդական երեոյթները (սիւսպտոմները) մէջ: Այդ երեոյթների մանրամասն բնախօսական մեկնութիւնը մեզ չափ հետեւն կարող էր տանել: . . . մենք այսքանը նկատենք մեր վերջին օրինակից որ իրաւի հոգեկան գրգիռը (մեծ ուրախութիւնը) արեան երակները վրայ մեծ ազդեցութիւն ցոյց տուեց, սորա նախ սեղմուեցան (երիտասարդը զուստախօսեց): յետոյ՝ ընդլայնացան (արեան հոսումն դէպի գլուխը զլիսի տաքանայը և այլն): Եթէ այդ ազդեցութիւնն ևս առաւել է, ուղեղի երակները երկար ժամանակ ընդլայնացած (թուլացած) գրութեան մէջ մնում են (չափազանց արիւնատուտ են լինում): Բայն խելագրութեան աստիճանի է հասնում: Եթէ կրքի ազդեցութիւնը չափազանց ևս առաւել է լինում, մինչև իսկ սիւրտը թուլացած և արիւնախելող կանգնում է: . . .

Այլ երակ աշարժական երեոյթն եր.— Չափազանց տըխրութեան և հոգեկան հիւսիսի ազդեցութիւնը ցոյց տալու համար մեր Հայոց ժողովուրդը գործ է ածում հետեւեալ սովորական խօսքերը՝ Ես իւրեւն—արցունք թափեց, արիւն—քրտինքը մէջ մտաւ և Բայց զիտէք. որ այդ խօսքերը հիմնուած պէտք է լինէին զանազան ժամանակների ճիշդ իրողութեանց վրայ, որովհետև իրաւի արիւնախառն արտասուք արիւնախառն քրտինք, բայց ժողովրդի այդ դիտողութիւնը, դիտած և նկարագրած են ակնհայտէս բնական (Պարբո, Տրանկէ և այլն): . . .

Եւ ինչ զարմանք, եթէ մտածենք թէ իրաւի չափազանց հոգեկան կսկիծի ազդեցութեան տակ արտօսւած թոր լորձերը իւրեանց գործունէութիւնը (արցունք թափելը) շատ և շատ պիտի աւելացնեն, հարկաւ նոցա երակները այնքան առատ պիտի լցուին արիւնով, որ վերջը արտասուքի փոխարէն արիւն արտաթորուի: Նոյնը կարող է լինել հոգեկան յուզմունքի ազդեցութեան տակ գրգռուած կաշու տակի անհամար քրտնալորձերի հետ ինչպէս և ուրիշ հիւսիսներ արտաթորող գործարանների հետ, եթէ նոցա չափազանց աշխատեցնենք: Ինչ զարմանք, ասում եմ, եթէ մենք մտաբերենք օրինակ՝ ամօթխածութեան կրքի ազդեցութիւնն արեան երակների վրայ, որ ամօթից մէկի երեսը կարծրուած է, միւսի միմիայն կուրծքը կամ քրտնալորձերի մասերը: Նոյնպէս յայտնի է, որ հոգեկան սաստիկ յուզման (վախի, բարկութեան) հետեանք եղած է յանկարծակի արիւնահոսութիւն քթից և մանաւանդ այն զարմարանից, որ արեան արտաթորութեան սովորաբար ենթակաց է:

Ուստի ըստիցը պատմում է հետեւեալ դէպքը. Մի երեխայ փողոցում

ճիւղի սաստիկ վախեցաւ և նոյն րոպէին նորա քթից անատօրէն արիւնը սկսեց վաղել, երեկոյեան՝ երբ երեխայի հագուածը հանեցին, զարմացմամբ նկատեցին, որ նորա մարմնի վրայ տիւրուած էին արեան շառագոյն կարմիր բծեր և կէտեր: Գոհա. Սոյմօրը յիշում է մի յղի կին, որի բոլոր մարմնի վրայ մեծ—մեծ արեան բծեր երևեցան սաստիկ հոգեկան գրգռմունքից յետոյ:

Ստիգմատիկ կանաչ.— Սաստիկ զգացմունքների այս տեսակ երևուցումը ազդեցութիւններով միայն կարելի է մեկնել բնախօսական հայեացքով այն սքանչելի երեոյթը, որ ստիպմամբ է կոչուում Մի կին Միւնիէնի մօտ ըստն կրօնական զգացման ազդեցութեան տակ—ամեն ուրբաթ օրեր ուղեւալ ժամերում մտաբերելով թէ ինչպէս Քրիստոս պիտի տանջուէր այն րոպէին, երբ նորա ձեռքերը բեկուտ էին խաչին և կամ գեղարդով ծակում էին նորա կողքը—երևակայութեամբ այդ ցարերը գգալուց՝ կնոջ բռնեղից և կողքից սկսում էր փոքր առ փոքր արիւն արտաթորել:

Ուղեղի մէջ կատարուած սաստիկ շարժումները իրաւի որ մեծ ազդեցութիւն են բանեցնում երակների վրայ և սոցա միջոցով զանազան տեսողական սննդական փոփոխութիւններ յաւաջացնում ամբողջ կազմուածքի մէջ. այս ազդեցութիւնով միայն կարելի է մեկնել փոքր ի շատէ այն զարմանալի երեոյթները որ հոգեկան յուզմունքներից, այսինքն՝ կրքերից յառաջ են գալի ամբողջ մորթային սիւստմայի մէջ:

Գիշտութիւնը և արտապարտուած կիւն.— Գաղղիական յեղափոխութեան ժամանակից պատմում են դէպք, երբ մի կնամարդի յայտնեցին, թէ Գիշտութիւնը (զխատութեան) պիտի ենթարկուի, նորա սկսուած լուսինը ընդհատուեց և միևնոյն ժամանակ բոլոր մարմնը և գիւտաւ կան սևամորթի կերպարանք ստացաւ: Պատմում են դէպքեր, որ ընդհակառակն էլ է պատահել, սևամորթը (նեգրը) հոգեկան սաստիկ գրգռումներից բոլորովին սպիտակել է, ինչպէս կովկասեան ցեղի մարդ: Այս միևնոյն կարգին են պատկանում այն դէպքերը, որ անակնունքի չափազանց վշտերից, շատ կարճ միջոցում, օրինակ՝ մի երկու դիշերուայ մէջ մարդու մազերը սպիտակել են, այսպիսի օրինակներ թէ պատմութեան և թէ ժողովրդի մէջ յայտնի են: Մեր ժողովուրդը շատ անգամ յատկացնում է սաստիկ վիշտը հետեւեալ խօսքերով—Ես դարդից սևում մազը չի սպիտակել և այլն: Գոհա. Ուղեւալը պատմում է մի այսպիսի դէպք, որ սպիտակեցին յանկարծ մի պարոնի գլխի և երեսի մազերի միմիայն կէս մասերը և մանրամասն հետազօտութիւնը ցոյց տուեց, որ այդ կէտերում օղային մասեր էին աւելցած:

Անցեալ օր ինձ մօտ եկաւ Հաւլաբարցի մի երիտասարդ կին իւր պառաւ ազգականով իւր զանազան հիւանդութեանց համար խորհուրդ հարցնելու: Այդ կնոջ ձեռքերի եղունգները բոլորովին սպիտակ կամ բաց գեղնագոյն էին: Առաջի անգամն էի տեսնում այդպիսի երեոյթ, ի հարկէ

խսկոյն ցանկացայ իմանալ ծննդական էր այդ երևոյթը, թէ ստացական: Որպէս ինքը հիւանդը, նոյնպէս և պառաւը միարեւոյն հաստատեցին, որ այդ պատահեցաւ մի մեծ զժբաղդութիւնից յետոյ, երբ կնոջ երկը մեռաւ և միւս օր նորա երկու երեխայք իրար յետևից վախճանեցան: Սկիզբում բոլոր եղունգները սպիտակ գոյն ստացան, յետոյ քանի զնայ դեղնեցան:

Թոյլ տուէք ինձ այստեղ ընդհատել մեր օրինակների կապը և մի երկու խօսքով բացատրել ձեզ մեր նիւթի դասաւորութիւնը, որպէս զի բերածս օրինակները ձեր յիշողութեան մէջ խառնաշփոթ չմնան: Բննելով կրքերի ազդեցութիւնը սրտի արեան երակների վրայ՝ մենք տեսանք, թէ իրաւի որպիսի մեծ դեր է խաղում կազմուածքի մէջ ուղեղի ամենասերտ կապակցութիւնը արեան երակների հետ. այդ երակաշարժական երեւոյթներն են, որ զանազան տեղական սննդական փոփոխութիւններ իսկ յառաջ են բերում զանազան գործարանների մէջ: Պէտք էր այժմ մեզ շարունակել այդ քննութիւնը և միւս գործարանների վերաբերութեամբ ըստ կարգին: Սակայն մինչև այդ կատարելը յարմար եմ համարում առաջ ձին կերպով խօսել բարկութեան և երկիւղի մասին, որովհետև սոցա հետեանքները ընդհանրապէս կազմուածքի վրայ շատ աչքի ընկնող են և սովորական:

Բարկութիւնը կամ նորա աւելի բարձր աստիճանը ցասուն մը նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն են գործում նախ և առաջ սրտի և արեան երակների վրայ, պատճառում են զօրեղ հոսումն արեան դէպի գլուխը. երբեմն՝ ազդելով շնչառութեան վրայ ուշացնում են արեան ազատ վերադարձը դէպի կուրծքը: Ո՞վ ձեզանից տեսած չէ սաստիկ բարկացած մարդու կարմրած երեսը, դուրս ընկած աչքերը, որով մարդն աւելի գաղանի նմանութիւն է բերում. և կամ այլ դէպքերում—երեսը բոլորովին գունաթափ, իսկ աչքերից կայծակ է ցայտում, որ նշան է, թէ երեսի երակներն ևս սեղմուած՝ բոլոր արիւնը դէպի ուղեղն է վազում:

Շատ բժիշկներից նկարագրուած են դէպքեր, երբ բարկացած մարդը այն աստիճան գրգռուել է, որ լեզուն կապ է ընկել ամբողջ մի քանի շաբաթով: Ես ինքս յիշում եմ մի պարոն, որ հասարակ տնական վիճաբանութեան ժամանակ, մի թեթև հակառակութեան պատճառով այն աստիճան գրգռուեց, որ սրտից խեղազարի նման գոռալ և ճշտլ, նայ և այն կողմ վազելը չափի կարողացայ սառը ջուր խմացնել տալով նորան հանդարտացնել: Ուշագրութիւն դարձնելով, որ այդ պարոնը իւր պատանեկութեան հասակում սաստիկ բարկութիւնից մինչև անգամ անդամալուծութեան հանդիպած էր, որից հազիւ հազ երկար տարիների ընթացում կարողացել էր առողջանալ, ևս պարտք համարեցի զգոչացնել բոլոր ազգականներին, որ աշխատեն՝ որքան կարելի է հեռու պահեն այդ պարոնին բարկութիւնից, եթէ ոչ, շատ հաւանական է, որ կրկին անգամ անդամալուծութիւն պատահի ուղեղի երակների մէկի կամ միւսի պատուիրակը

բարկութեան յուզման, ազդեցութեան տակ: Պարոնն ընդհանրապէս շատ բարեսիրտ ազնիւ մարդ է:

Բարկութեան ազդեցութիւնը մօր կաթի վրայ: Այժմ գիտութիւնը ընդունում է իբրև հաստատ փաստ որ սաստիկ հոգեկան գրգռումը և զլխաւորապէս ԲԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԸ սարսափելի կերպով ազդում է մօր կաթի վրայ: Եւ իրաւի, եթէ ուղեղի սաստիկ գրգռումից մարդուս մորթի խաւերի բաղադրութիւնը կարող է փոխուել, այս և այն գործարանը արիւնով կարող է լցուցիլ, ինչ զարմաք՝ եթէ բարկութեան կրքի ազդեցութեան տակ մօր կաթի մէջ ևս քիմիական փոփոխութիւն յառաջ գայ, այսինքն, կաթի բաղադրութիւնը այն աստիճան փոխուի, որ թունաւորիչ ազդեցութիւն ունենայ ստակերի (ծծի երեխայի) վրայ: Թէ թունաւորիչ ազդեցութիւն ունենայ ստակերի (ծծի երեխայի) վրայ, թէ ինչ կերպ է լինում այդ փոփոխութիւնը—զորա լրակատար մեկնութիւնը չի տալի մեզ առ այժմ մեր գիտութիւնը: Բայց իրողութիւնը անկարելի է անցալու չէ, սրտի հետ շատ անգամ մայրերից լսում ենք «կաթս դիպաւ խօսքը: Իսկ թէ բարկութեան ազդեցութեան տակ մօր կաթը կարողանար երեխային մահ պատճառել—այդ բանին մեր ժողովրդականք, կարծեմ, երեսային մահ պատճառել—այդ բանին մեր ժողովրդականք, կարծեմ, դեռ համոզուած չեն: Ես շատ լաւ յիշում եմ իմ բժշկական գործունէութիւնից (1873 թ.) մի առողջ ստընկեր մանկան յանկարծակի և անսպասելի մահը, բոլոր հարց ու փորձից միմիայն մի պատճառ կարողացայ ցած դրութեան մէջ՝ տնական անհամութիւններից—ուրիշ ոչ մի պատճառ չկար... Միտո է, ինչպէս յըջապատողք (պառաւներ և երիտասարդներ) բոլորը զարմացան իմ կարծիքին և չէին հաւատում, որ սաստիկ բարկացած մօր կաթը կարող է ծծի երեխային յանկարծամահ ածել: Այդ բանին ուրիշ ապացոյցներ և օրինակներ շատ կան բժշկական տարեգրութեանց մէջ, չեմ կամենում ձեզ ձանձրացնել միակերպ օրինակներ շատ յիշելով... :

Բարկութեան կրքից նկատուած են դեղնութիւն, աչքի շրտութիւն, և մկանանց ցնցումներ: Միւրջխօսն բժիշկը պատմում է թէ մի զինուոր իւրեան շատ անպատուած զգալով սաստիկ բարկացած, վրայ պրծաւ դէպի իւր հակառակորդը, այդ բոլորից ուրիշները բռնեցին նորա ձեռքերը, որ չկարողանայ զարկել (խիլել)—խսկոյն և եթ զլնուորի երեսը և բոլոր մարմինը դեղնեցաւ և նա մկանանց ցնցումներ ցոյց տալով երեք ժամում վախճանեցաւ... :

Այժմ տեսնենք թէ՛ վախը, սաստիկ երկիւղը ինչ հետեանքներ կարող է ունենալ մարդու առողջութեան վրայ: Չզական հիւանդագիտութեան ամէն մի դասագրքի մէջ մեծ դեր է տրվում վախին կամ սարսափին՝ իբրև ամենաստէպ պատճառ: Չզական հիւանդութեանց: Բերեմ ձեզ օրինակներ իմ բժշկական գիտողութիւններից:

Ինձ մօտ բժշկուում է, ահա մի քանի շաբաթ է, մի Թիֆլիսեցի կին,

որ կրում է ասուրբ վիտաի կաքաւումն» կոչուած հիւանդութիւնը, այն է թէ՛ մի նպատակաւոր շարժում անելիս ձեռքերը սկսում են աննպատակ ցնցումներով խանգարել այդ շարժմանը, և կամ բոլորովին հանգիստ նստած տեղ անդամները անընդհատ թռչկոտում են: Այդ կինը շատ շնորհալի կարանող՝ իւր գերդաստանի գլխաւոր նեցուկն էր, տեղւոյս շատ հարուստ գերդաստաններին յայտնի իւր արհեստով. այժմ բոլորովին զբրկուած է գործից, որովհետև ասեղ բռնելիս՝ ձեռքն սկսում է դէսուդէն թափ տալ: Այս հիւանդութեան պատճառը գիտէք ինչ է եղել: Մի մուկի կինը անկողինը պառկելիս նկատում է յանկարծ իւր բարձի վրայէն վազող մուկը և այդ ժամանակից ահա բոլորովին առողջ կինը սկսեց ձեռքերի աննպատակ ցնցումներ երեցնել, որ ահա չորս տարի է որ աւուր աւելանալով՝ յուսահատութեան են հասցնում խեղճ կնոջը:

Մի ամիս առաջ տեղւոյս կայսերական կովկաս. բժշկ. ընկերութեան ներկայացրի Գանձակից ինձ մօտ եկած մի հիւանդ—Մ. ազգանունով: Սա իւր տեղումը մաքսատան ձիաւորը (օբէզդչիկի) պաշտօն է եղել վարելիս: Իւր պաշտօնի մէջ քանի մի թշնամիք էր ձարել, որոնք սպառնալիս են եղել նորան սպանելու: Այնուհետև Մ—ը շատ զգոյշ էր: Մի անգամ ձիով անցկենալիս՝ բաւական մօտ տեղից նորան լսելի եղաւ հրացանի արձակում: Նա կարծելով այդ իւր թշնամիներից և սարսափելով ձիու գլուխը բաց էր թողել մինչև տուն: Միւս օր նորա ձախ կուռը (բազուկը) անդամալուծուածի պէս էր, մի ամիս չանցաւ, բոլոր նորա ձախ կողմը սկսեց անկանոն շարժումներ երեցնել թէ քայլելիս, թէ ձեռով գործ տեսնելիս: Այդ մարդու վրայ ցոյց տուի բժշկ. ընկերութեանը մի այլ երեւոյթ (որին հիւանդն ևս տեղեակ չէր): Նորա մի կողմի զգայականութիւնն ևս պակասած էր: Ասեղի ծակոցը ձախ կողմում վերելից ներքև կամ ամենկին և կամ շատ ուշ էր իմանում: Քինա-քինան լեզուի ձախ կողքին ածած լեզուութիւն բոլորովին չէր զգում, մատով որ սակաւ ինչ աջ կողմն էի տանում—զգում էր: Այդ կերպ մի կողմի զգայութիւնը առողջ ունենալով՝ միւս կողմի պակասութիւնը հիւանդին աննկատելի էր մնացել:

Իմ հիւանդներից ես կը յիշեմ ձեզ և մի ուսանող, որ բացի մի այլ պատճառ, հարցաքննական անհանգստութիւններ և վախերի ազդեցութեան տակ, զիմնադիօնում աւարտելիս աւելի թեթև, իսկ համալսարանի առաջի տարիների հարցաքննութեանց ժամանակ առաւել սաստիկ կեղտով հանդիպեցաւ կուրծքի մկանունքների ժամանակաւոր ցնցողութեանց, որ ըստական չնչարգելութիւն կամ սոթմ է կոչվում: Այդ հիւանդութիւնից երկու տարի Պետերբուրգ բժշկուելով և մի քանի տարի ևս այստեղ՝ թեթևութիւն չէ գտել, և այժմ նորա գլխաւոր ցանկութիւնն է որ կարողանայ գէթ փոքր ինչ մտաւոր աշխատութիւնով պարասել: — Ոչ երկար խօսակցել և ոչ կարդալ նորան կարելի է առանց շնչարգելութեան հանդիպելու: Ինքը իրաւի շատ ընդունակ և պատուական հոգւոյ տէր երիտասարդ է, որ զրկուած է այժմ իւր այդ յատկութիւնը յօգուտ իւր և հասարակութեան գործածելուց:

Նոյնպէս յայտնի են շատ դէպքեր, որ վախից և ահից երեխայք թաւիկացում (էպիլէպսի) կոչուած—մեծ մասով անբուժելի հիւանդութեան են տիրացել: Եւ այդ օրինակների մէջ սակաւ դեր չեն խաղացել և դեռ խաղում մեր գաւառների չափազանց խտտաբարոյ ծնողքը և վարժապետքը, որոնց բոլոր մանկավարժութիւնը—մեթօդիկ և դիտակտիկ—լուրեանց ձեռի գաւազանի (փայտի) ծայրումն է . . . Աչքովս տեսած այսրեանի մի գաղանաբարոյ վարժապետի օրինակը ես բերած եմ իմ «Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» վերնագրով զբքոյլի մէջ:

Այս իրողութիւններից յետոյ մասձեցէք թէ՛ սրբան վտանգաւոր և անմիտ են մեր ժողովրդի մէջ գործածական այն խաղերը, որով հասակաւորները սարսափելի սատանայական ձևեր ստացած բրօքօք անուամբ աշխատում են երեխայոց վախեցնելով նոցա լացը կտրել և կամ երբեմն նոցա իբրև թէ՛ զգաւրձութիւն պատճառել: Այս, այդ բրօքօքները մի երեխայի զարմացումը կը շարժեն, բայց միւս թոյլ ջղային կազմուածի տէր երեխային կը սասանեցնեն մահու աստիճան . . . Թէ՛ առհասարակ երեխայոց պատիժներ նշանակելիս սրպիսի մեծ զգուշութիւն և ընտրութիւն է հարկաւոր—ահա ձեզ ապացոյց հաստատ աղբիւրներից վեր առած: Մի մայր իւր երեխայի վրայ բարկացած՝ գոցեց նորան սովորական մութ պատժարանի մէջ, որ կարցեր է կոչվում: Մի քանի ժամից յետոյ գնաց մայրը իւր չար տղին դուրս բերելու և . . . նորան մեռած գտաւ— . . .

Ֆրանսիացի երևելի վիրաբոյժ Պտիի բժշկական պրաքտիկից յիշում են, ինչպէս մի հիւանդ, որին պէտք է Պտին թեթև օպերացիա անէր, տեսնելով յանկարծ դանակի փայլումը վիրաբոյժի ձեռին, վախից իսկոյն հողին սււանդեց: Այսպիսի դէպքերից է ահա, որ այժմ նոյն իսկ զինուորական հիւանդանոցներում առանց հիւանդի վճռողական յօժարութեանը՝ էլ չեն ստիպում նորան վիրաբուժական անդամահատութեան անխօս ենթարկվելու:

Սարսափը, երկիւղը ինչպէս որ անհատի վրայ յիշեալ աղբեցութիւններն է բանեցնում, նոյնպէս և մեծ խուճապի վրայ: Դիւրան բժիշկը պատմում է, թէ իւր ծառայած հիւանդանոցում, 100 հիւանդի շաքարի ջուր (շարբաթ) տրուեցաւ. յետոյ սաստիկ վախով հիւանդներին յայտնեցին, թէ այդ քաղցր ջուրը շատ ծանր փխտողական դեղ է եղած, այդ պատճառաւ ի բրև բժիշկը մեծ անհանգստութեան մէջ է հիւանդների նկատմամբ: Ինչ էք կարծում, փոքր ժամանակ անցաւ, չանցաւ, 100 հիւանդից 60-ն սկսեցին սաստիկ կերպով ստոմսաբը յետ ածել, միւսները ստոմսաբի խառնուումն ներկայացրին . . .

Այս իրողութիւններից յետոյ մեզ բոլորովին անհաւատալի չպիտի թուին այն դէպքերը, որ վիճակամահի վերաբերութեամբ պատմուած են երբ կեանքի ոստիկներ փոխանակ ատրճանակով մենամաքութիւն անելու, վճռում էին հաւատարիմ անձանց ձեռքով երկու բաժակ ջուր դնել, մէկը թունաւորուած միւսը անապակ (մաքուր) — սրին թոյնը պատահի՛ նա

մեռնի: Յիշուում է զէպը, երբ միջի մարդիկ ոչ մի բաժակի մէջ թոյն
չեն լցրած, յուսալով թէ կրքերը կանցնին, և հակառակորդները կը հաշ-
տուին: Հակառակորդները մաքուր ջուր խմելով և իւրաքանչիւրը թոյնը
իւր բաժակի մէջ կարծելով, երկուսն ևս թունաւորութեան զարմանալի
նշաններ են ցոյց տուել, մինչև որ միջի մարդիկ չեն յայտնել իւրեանց
խաղի մասին...

Քօլերա—ժանտախտի ժամանակ շատ բժիշկներ դիտել են և միաբե-
րան հաստատում են, որ վախճուկ անձինքը առաւել շուտ են հիւանդա-
նում, և սորա են ըստ մեծի մասին, որ այդ հիւանդութեան միմիայն
թեթեւ երևոյթներն են ունենում (քօլեռին), որովհետև շատ անգամ իսկա-
կան ժանտախտը չէ դիպած նոցա, այլ վախից միայն հիւանդացած են:
Այսքանս բաւական է բարկութեան և երկիւղի մասին առանձին:

Այժմ երբ կրկնենք քննել ընդհանրապէս կրքերի ազդեցութիւնը
կազմուածքի միւս գործարանների վրայ, մենք դարձեալ պիտի հանդիպինք
տեղ-տեղ այդ երկու գլխաւոր կրից վտանգաւոր հետեանքներին:

Կրքերի ազդեցութիւնը սննդական գործարանների
վրայ—1° վարդեօք մեղանից չէ ունեցած զէպը փորձել իւր անձի վրայ,
որ սաստիկ հոգեկան յուզմունքից—ցաւի, կսկիծի, սաստիկ ուրախութեան,
բարկութեան և այլն ազդեցութեան տակ—կորցրել ենք մեր ախոր-
ժակը, ինչպէս ասվում է «թիքէն» (բրդ ու ձը) զօռով կօւլ է
զնացել:

Բժիշկների հաստատ վկայութեամբ յայտնի են զէպեր, որ սաստիկ
անբաւականութիւնից ոչ միայն ախորժակի պակասութիւն, այլ և
ստամաքի նոյն իսկ բորբոքումն է պատահել բոլոր իւր անա-
խորժ երևոյթներով—տաքութիւն, ստամաքը յետ անկ և այլն:

Թէ յանկարծակի վախը կամ սարսափը ազիքն երի վրայ ինչ մեծ
ազդեցութիւն ունի—այդ լիակատար հաստատվում է զանազան ազդերի
մէջ ընդունուած ժողովրդական ծիծաղաշարժ առածներով «փորացաւի»
վերաբերութեամբ:

Հայոց «ազեկտուր» խօսքը յիշեցնում է, որ սաստիկ վշտից ա-
զիքների ջրական ցաւեր ևս դիտուած են:

Մնդական գործարաններից մինն է ԼԵԱՐՊԸ, սորա արտաթորած
նիւթն է լեղին կամ մաղձը, որ ազիքների մէջ լցուելով աննդագործու-
թեանը նպաստում է: Հոգեկան զրգիւնների ազդեցութիւնը լեարդի գոր-
ծողութեան կամ մաղձի վրայ ամենահին ժամանակներից յայտնի երևոյթ է:
Մեր ժողովուրդի մէջ շատ արմատացած մի խօսք է՝ «բարկութիւնից
մաղձս խառնուեց» և կամ երկիւղի ազդեցութիւնը մաղձի կամ
լեղուց վրայ ան ինչպէս է արտայայտում մեր ժողովուրդը: «վախից լե-
զապատաւ լինել և այլն» որ կը նշանակէ թէ՛ դիտուած է կամ վախիցը

մաղձի չափազանց զորսութեամբ և կամ մաղձի տարածվիլը՝ բոլոր
մարմնի մէջ դեղնուածութեան սարսափելի ձևով:

Բժշկական գրուածքների մէջ զեղնութեան ուրիշ շատ հետաքրքրական
զէպեր են պատմուած: յիշենք մի երկուսն ևս:

Վինֆուտ բժիշկը պատմում է մի օրիորդի մասին, որ առանց որ-
եիցէ հիւանդութեան, միմիայն «իւր ոյն» նախանձիւ ազդեցու-
թեան տակ սաստիկ դեղնութեան հանդիպեցաւ, այդ զեղ-
նութիւնը մի քանի շաբաթ տևեց բոլոր մարմնի վրայ:

Ստրազբուրգի և Փարիզի պաշարման ժամանակ, երբ այդ քաղաք-
ների մէջ ընկնում էին անսպասելի կերպով թշնամեաց դնդակները և սար-
սափելի կերպով սլայթում, դեղնութեան զէպերը, ըստ վկայու-
թեան բժիշկների, զարմանալի շատ շատացել էին, չիշխելով այստեղ ուրիշ
զանազան ջրական հիւանդութիւնքը:

Կրքերի ազդեցութիւնը միզանալի վրայ—գործարան-
ների վրայ:

Հոգեկան զրգումունքների ազդեցութիւնը երիկամուտի վրայ
բաւական յայտնի մի իրողութիւն է: Վաղուցուանից բժիշկները դիտած են
միզի աւելանալը զանազան կրքերի ազդեցութեան տակ: քնախօսները
նմանեցնում են այդ ազդեցութիւնը ցուրտի ազդեցութեան որ ազդելով
մարմնի երակների վրայ արիւնը մղում է դէպի ներսի գործարանները, մա-
նաւանդ զէպի երիկամունքը, որտեղից և առատանում է արտաթորումը:
Որպէս ուրիշ շատ բժիշկներ նոյնպէս և ինքս շատ անգամ դիտած եմ հար-
ցաքննական անհանգստութեանց ազդեցութեան ներքոյ մարդու կազմուած-
քից սովորական ճանապարհով ջրի շատ յաճախ արտաթորելը: Եթէ զրգու-
մունքը կամ կրքերը չափազանց զօրեղ են եղել, այդպիսի զէպերում շա-
տանցած միզի արտաթորութեան մէջ փոխանակ սովորական նիւթերի,
մեծ քանակութեամբ չաքար ևս դտնուել է (գլիզօգլիբի), երբեմն պատա-
հել է որ չաքարի արտաթորումը յարատեւել է և այդ կերպ մարդս տիրա-
ցած է հալող և մաշող շաքարի հիւանդութեան (դիա-
բէտ):

Տոմասի բժիշկը շատ հետաքրքրական զէպեր է հրատարակել շա-
քարի հիւանդութեան մասին: Մի հայր լսելով որդու ինքնասպանութիւնը՝
նոյն օրից շաքարի հիւանդութեան ենթարկուեց: Նոյն հիւանդութեան տի-
րացաւ մի երիտասարդ, սաստիկ յուսահատուելով շան կծելուց, որ կատա-
ղած էր համարում, ուրեմն և կատաղած շնից թունաւորուած կարծելով
իրան:

Կրքերի ազդեցութիւնը սննական գործարաններ
վրայ—ոչ միայն բժիշկներից այլ և ժողովրդի մէջ հետաքրքրական շատ
օրինակներով դիտուած իրողութիւն է: Չուզելով չափազանց ծանրաբեռնել
ձեր յիշողութիւնը՝ ես այստեղ մի քանիսը միայն յիշեմ: Չանազան վշտերի,
ցաւերի, վախի, կասկածների, կրօնական զգացման ազդեցութեան տակ

սեռական գործողութեան երկար ժամանակով բուրբովին թուլանալը յայտնի փաստ է: Նոյն այդ հանգամանքներից կանանց սովորականների ընդհատուիլը նոյնպէս յայտնի է: Պրոֆես. Մանասէջինը պատմում է մի կնոջ մասին, որի սովորականները բոլորովին ընդհատուեցին այն ժամանակից երբ, նա իւր երկան ճանապարհ ձգեց դէպի Սիբիրիա գատապարտեալների շարքում: Եւ քանի մի տարուց յետոյ նորից սկսուեց նախկին կարգը ուրախութեան ազդեցութեան տակ, երբ ըսեց իւր երկան համար թողու թիւն և նորա վերադարձը: Կրքերի բուռն զօրութիւնից արիւնահոսութիւն արգանդից—այդ շատ անգամ դիտուած է: Այդ իրողութիւնից յետոյ չպէտք է գարմանանք, երբ իրաւի փորձառու մանկաբարձներ և նոյն իսկ ժողովրդի համոզմունքը հաստատում են՝ կրքերի դարմանաւի ազդեցութիւնը արգանդի պտղի վրայ: Ժողովուրդը այդ քանը յայտնում է իւր շփոթ հասկացողութեամբ՝ օրինակ ասում է, «մայրը եթէ մի մկից վախենայ՝ երեխի վրայ մկի նման նշան կը լինի» կամ թէ՛ «երեխէն առաջին անգամ սում դէմ խաղայ՝ նորա պատկերը կունենայ» և այլն: Այդպիսի խօսքերը բառացի մտքով չէ կարելի ընդունել: Բայց թէ՛ յղի կնոջ սաստիկ հոգեկան գրգռումներից արգանդի պտղի երակներն ևս զանազան փոփոխութիւնք են կրում, նորա վրայ ևս նոյնպիսի արեան բծեր կարող են յառաջ գալ, ինչպէս վերև մի յղի կնոջ օրինակում տեսանք, թէ զանազան հոգեկան յուզմունքները պտղի խաղալը փորի մէջ սաստիկ աւելացնում են, թէ արգանդի մանուկի ուղեղը և այլ գործարանները կարող են արիւնխախտը լինել մօր հոգեկան սարսափելի գրգռումներից, — սոքա անհերքելի փաստեր են: Այսպիսի փաստերից յետոյ հասկանալի է, որ եթէ հոգեպէս բուրբովին առողջ նախորդներից՝ ծնողներից ապուշ մանուկ է ծնում՝ դորա պատճառը պէտք է որոնել շատ անգամ մօր յղի ժամանակի չափազանց սաստիկ հոգեկան գրգռումների մէջ, նոյնպէս և մանուկի ֆիզիքական անկատարելութիւնները, այլանդակութիւնները, որ մեզանում հրաշք են համարվում, շատ ազնամ մօր յղի ժամանակուայ հակառոշական կեանքին պէտք է վերագրել: Այս բացատրութիւններից ամենիդ պարզ է այժմ, թէ որքան մեղապարտ են իւրեանց սերնդոց առջև այն հայրերը մեր գաւառներում, որ բոլորովին զազանաբար են վարվում իրանց յղի կանանց հետ, որքան մեղապարտ են և բարձր դասերի մայրերը՝ որ իւրեանց անբնական և չափազանց կրքալի կեանքը շարունակում են նոյն իսկ յղի ժամանակ:

Թէ որպիսի մեծ ազդեցութիւն ունին կրքերը ընդհանրապէս բոլոր արգանդի վրայ, կերևայ հետեալից: Յայտնի են դէպքեր, որ ծննդեան ժամանակ՝ երբ երեխէն ախարհ տեսնելու վրայ էր, այս և այն հոգեկան սաստիկ գրգռութեամբ անաւան դժուար ծննդկանի վրայ սաստիկ թուլացնող կերպով են ազդել, արգանդի ամփոփուելը բոլորովին ընդհատել և որդեծնութեան գործը ժամանակաւոր կերպով յետ ընկել...

Թէ չսանձահարուած բազմազան կրքերը՝ սեռական գործարանների

ԲՈՒՆԻՍԻՆԻ

չափազանց աւելորդ գրգռումների և խանգարումների պատճառ է լինում — այդ բանի օրինակներն, ես կարծեմ, հասարակութեանն ևս չատ յայտնի են, ուստի աւելորդ կը լինի և անյարմար իսկ այստեղ այդ նիւթին ի մօտոյ դիպչելը:

ԿՐՔԵՐԻ ՅԱՐԱՍԻՒՆԻ ԱՂԻՑՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ կրքերը ազդում են մարդու վրայ երկար ժամանակ, յարատև կերպով, հետևանքները լինում են ևս առաւել ողբալի, քան զմեր նախկին նկարագրածները:

Ո՛ւմ յայտնի չէ, թէ մարդու հոգին ճնշող երկարատև հոգեկան վշտերը, անբաւականութիւնը, անմխիթար դրութիւնը կարող են սարսափելի ազդեցութիւն գործել, օրինակ՝ թոքերի վրայ, բարակացաւ զարգացնելով: Այդ հալու մաշ թորացաւին ամենից շատ մեր կեանքի մէջ ենթարկուած են կանայք: Յայտնի է, որ բուն հայկական գերդաստանը բաւականին ազատ և մարդավայել սկզբունքների վրայ հիմնուած է: Բայց մեր մի քանի տեղերի կամ քաղաքների գերդաստանական կեանքը նմանութիւն է բերում մահմեդական գերդաստանին, ուր կինը փակուած դրութեան մէջ հասցրած է՝ համարեա՝ անասնական աստիճանի: Հայ կինը իւր բողոքը յայտնում է այդպիսի անբնական գերդաստանական վիճակի դէմ շատ անգամ—բարակացաւ ու վ... Այսպիսի օրինակներ մեր կեանքի մէջ, ես կարծեմ, ձեզանից ամէն մէկիդ յայտնի են...

Լ է ն ն է ք մեծանուն բծիչը պատմում է, թէ Փարիզում կար իւր ժամանակին մի կուստնաց վանք: Սարսափելի խիստ էին այդ միաբանութեան կանոնները: Այդ կանոններով իւրաքանչիւր անդամակցող կոյսի կամքը ամէն հնարով կոտորելու էին աշխատում, այնպէս որ միաբանութեան կոյսը ոչ մի անհատական կամ անձնական ձգտում չպիտի ցոյց տար, ոչ մտաւոր պարապմանց և ոչ իսկ ընկերական խօսակցութեանց մէջ. նոցա ուշադրութիւնը աշխարհիս ամէն տեսակ պայմաններից հեռու պիտի մնար զանազան տեսակ առաջուց որոշուած կրօնական անընդհատ քաղուածքներով. նոցա ամէն մի քայլը առաջուց որոշուած էր: Ի՞նչ է ք կարծում, իւրաքանչիւր նորեկ կոյսի ամսականները շատ շուտով բոլորովին ընդհատուում էին և մի երկու տարուայ մէջ կոյսը տիրացած էր լինում Բարակացաւ ի: Այնպէս որ 10 տարուայ մէջ երեք բոլորովին նոր սերունդ փոխուեցաւ այդ վանքի մէջ, մեռնողների տեղ նորերը գալով: Բարակացաւը այդ կոյսերից ինայում էր նոցա միայն, որոնք անտեսական մասով պարապում էին, ուրեմն որոնք երթեկ ունէին, համեմատաբար աւելի ազատ էին, և պարապմանց զանազանութիւն ունէին: Այդ կուստնաց վանքը վերջի վերջոյ փակուեցաւ:

Յարատև ճնշող կրքերի ազդեցութիւնը սրտի վրայ
 — Այս բանին մի օրինակ բերեմ իմ դիտողութիւններից: Արկար բացակա-
 յութիւնից յետոյ անցեալ տարի վերադառնալով Աղէքսանդրապօլ՝ մի ա-
 միտուէս այնտեղ մնացի: Բաւական շատ ծանօթ տներ հրաւիրուելով
 բժշկութեան՝ ստէպ ստէպ հանդիպում էի կանանց մէջ ջղակաւ (ներ-
 վային) սրտի բաբախման հիւանդութեան: Այսինքն՝ հիւանդի
 որպէս միւս գործարանները, նոյնպէս ե սիրտը ոչինչ խանգարմունք չու-
 նէին, այն ինչ սիրտը օրուայ մէջ քանի—քանի անգամ այնպէս բաբա-
 խում էր, որ կասէք, թէ նորա մեքենայութիւնը քանդուած լինէր: 4—5
 տարի առաջ, իբրև տեղական բժիշկ, այդպիսի հիւանդութիւն քաղաքի մէջ
 ոչ միայն շատ թուով, այլ առանձին եւ ամենեւին չէի դիտած: Հետեւաբար
 պէտք էր մէկ կողմից այդպիսի հիւանդութեան, միւս կողմից՝ Աղէքսանդ-
 րապօլի վերջին տարիների հանգամանքների մէջ մի որոշեալ առընչու-
 թիւն կամ կապակցութիւն տեսնել: Այն, մշտական վախը, կարսի առաջի
 պաշարումը վերցնելից յետոյ, երբ ամէն օր քանի մի ամիսների ընթաց-
 քում սպասում էին Մուխտարի յարձակմանը քաղաքի վրայ և այդ միջոցի
 չափազանց գրգռուեմներով լի հոգեկան կեանքը՝ չէր կարող առանց հետե-
 ւանքի մնալ այնտեղացի աւելի թոյլ կազմուածքի տէր կանանց վրայ:
 Այս մտքիս հաստատութիւն—ես յիշում էի Ստրասբուրգի և Փարիզի պրօ-
 ֆեսօրներից լսածս, թէ այդ քաղաքների վերջի պաշարումները չափազանց
 աւելացրին զանազան տեսակ ջղակաւ հիւանդութիւնը, որ յառաջ տես-
 նուած չէին:

Յարատև ճնշող կրքերը և ամբողջ կազմուածքի վրայ վնասա-
 կար ազդեցութիւն կարող են ունենալ: Ռեվել—Պարիզ բժիշկը յիշում է
 մի 24 տարեկան առողջ կին, որից դատաստանով պահանջում էին մեծ
 գումար, այնպէս որ նորա բոլոր կայքերը պիտի ծախուէին: Քանի դատը
 (պրօցեսը) սկսեց երկարիլ, այնքան այդ կինը աւելի լղարեց, ակտիւսկը
 կորցրեց, երեկոները վրէժն տաքութիւն էր գալի, երակազարկը անկանոն
 և շտապ էր... Գեղորայք ամենեւին չէին օգնում, այնպէս որ մահու մերձ
 էր համարվում: Այս դրութեան մէջ էր կինը, երբ վերջապէս դատը յա-
 ջողեց աւ յօգուտի բ: Այդ եղաւ նորա դեղը ու դարմանը,
 կինը փոքր առ փոքր սկսեց վրայ գալ և շուտով հասաւ կատարեալ ա-
 ռողջութեան:

ԿՐՔԵՐԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆՆԸ ՈՒՂԵՂԻ ԵՒ ԶՂԵՐԻ ՎՐԱՅ.—Այսպէս
 երբ մենք, Տիկնայք և Տեանք, համոզուեցանք զանազան օրինակներով
 թէ քնն ազդեցութիւն ունին հոգեկան յօգմունքները կազմուածքի բու-
 սական (աննդական) և շարժողութեան գործարանների վրայ,—էլ ասիլ
 կուզէ, թէ որքան եւ առաւել պիտի լինի այդ ազդեցութիւնը նոյն իսկ
 ջղային սխտեմայի՝ ուղեղի վրայ, որի ծնունդն է կիրքը: Այնքինս ինչպէս
 որ արեան չրջանը փոփոխում է միւս գործարանների մէջ, նոյն ազդեցու-
 թիւնը բանեցնում է առաւել եւ իւր արիւնային երակների վրայ, սոցա

ընդլայնացնելով կամ յանկարծակի ամփոփելով և այս կերպ զանազան
 տեսակ հոգեկան երեոյթներ իւր (ուղեղի) գործողութիւնից երեան հա-
 նելով...:

Հոգեբոյժները վկայում են, որ ուղեղի մէջ կատարուած այս տեսակ
 փոփոխութեանց հետեանք են—յանկարծակի կրքերից յառաջացած հոգե-
 կան հիւանդութիւնները:

Մէկկէլ բժիշկը պատմում է հետաքրքրական անցք մի կապալտուի
 մասին: Սա իւր գործի համար գաւառից մի շատ կարեոր լուր էր սօսա-
 սում, հեռապիր—հեռագրի վրայ խփելով պատասխան չէր ստանում. քանի
 լուրը ուշանում էր՝ կապալտուի հոգեկան դրութիւնն էլ լիակատար յուզման
 մէջ էր ընկնում: Ազգականները նորան թէատրոն տանելով և այլ եղանակնե-
 րով աշխատում էին զբաղեցնել և զուարճացնել, բայց ընդհակառակն
 փոքր առ փոքր նորա լեզուն սկսեց թոթովել, մտք երի մէջ էլ կապ
 չկար, մեք աւոր մարդոց չէր ճանաչում: Այսպէս 7 օր անցաւ.
 արիւն առնուեցաւ, զանազան դեղօրայք տրուեցան—բոլորը անօգուտ:
 Այդ միջոցին սպասուած նամակը ստացուել էր, սակայն դեռ չէին վստա-
 հանում տալու, որ հիւանդութիւնը չծանրանայ: Վերջը յուսահատուած՝
 փորձի համար նամակը ցոյց տուին հիւանդին բժշկի ներկայութեամբ: Հի-
 ւանդը ուրախութիւնից սկսեց համբուրել բժշկին և այնուհետև 11 ժամ
 շարունակ քնացաւ: Այդ հանգստացնող և կազդուրիչ քնից յետոյ նորա
 դրութիւնն ևս լաւացաւ, թէև լեզուի ծանրութիւնը և մտաւոր ոյժերը բո-
 յորովին չվերականգնեցան:

Ահա մի օրինակ ևս անմիջական ներգործութեան ուղեղի վրայ: Պրօֆ.
 Մանասէյինը պատմում է մի զարդացած կնոջ մասին, որ չափազանց վի-
 լաւորական խօսք լսելով իւր մօտ մարդու բերանից՝ աֆազիի՝ այսինքն
 լեզուակապութեան հանդիպեցաւ: Աֆազի է ն բաւականին անտանելի
 հիւանդութիւն է, որ ուղեղի որոշեալ մի մասի խանգարմունքից է լինում.
 մարդս ամեն ինչ հասկանում է, առարկաների նշանակութիւնը շատ ան-
 գամ գլխումը կայ, բայց նոցա անունները բոլորովին մոռացել է: Այնպէս
 որ լինում են հիւանդներ—որոնց երբ զանակը ցոյց կը տաս՝ կարող են
 ասել, թէ քնն քանի համար է այդ իրը. ինչպէս է լինուած, բայց չեն կա-
 րող ուղղակի անունը գտնել: Միով բանիւ, այսպիսի մի հիւանդ երկար
 ժամանակով ներկայացնում է այն առողջ մարդու դրութիւնը, որ չափա-
 զանց կրքի ազդեցութեան տակ մի բան ուզում է և անունը չէ գտնում և
 դորա փոխարէն՝ անորոշ «իքը» «ինչը» «այն բանը» և այլն այսպիսի
 հնչիւններ է արտասանում:

Այս էլ պէտք է ասել, որ կրքերը երբեմն ազդում են նախ և առաջ
 ջղերի և ապա ուղեղի վրայ: Շատ անգամ զանազան զգայարանքերի և
 մարմնի մէջ տարածուած ջղերի խանգարմունքը աւելի վաղ է նկատու-
 ւում քան հոգեկան հիւանդութիւնը: Շատ դէպքեր յայտնի են, երբ օրի-
 նակ՝ զանազան անհանգստութեանց, անքնութեան և կրքերի չափազանց

գործադրութիւնից՝ ճ ա չ ա կ ի և հ ո տ ո տ ե լ ե ա ց ջիղերը խանդարուած են։
 Հիւանդը բոլորովին առողջ դատողութեամբ զարմանում է կերակուր-
 ներից վատ համ և հ ո տ ա ու ն ե լ ո վ նա եթէ, օրինակ, ամուրի մարդ է և
 խոհանոցում է ուտում, սկսում է ուրիշ ուրիշ կերակուրներ պահանջել,
 կարծելով, որ իւր սովորական կերակուրները վատ են պատրաստուած, միւս
 կերակուրներից էլ միևնոյն վատ համն ու հոտն առնելով, նա թողնում է
 այդ հիւրանոցը և դիմում է այլ հիւրանոցի։ Առաջի օրը նոր տպաւորութեան
 տակ երևակայութեան ազդեցութեամբ կերակուրից փոքր ինչ գոհ է մնում։
 միւս օրերը այնտեղի կերակուրներից ևս սկսում է ափսոսել ու նոյն գարշելի
 համն ու հոտը։ Սկսում է հիւանդը կասկածել իւր թշնամիներից։ չլինի թէ
 նոցա գործն է այդ, մտածում է, պոքեք նոքա կաշառում են խոհանոցի
 ծառաներին, որ իւր կերակուրների մէջ աղտոտ իրեղէնք խառնեն։ Այդ
 կասկածի ազդեցութեան տակ նա դիմում է երրորդ, չորրորդ և այլն խո-
 հանոցի վերջի վերջոյ ամէն տեղ մի և նոյն վատ համն ու հոտն զգալով
 իւր կերակուրների մէջ, նա լիակատար համոզմունք է կազմում, որ իւր
 թշնամիքը իրան հաւածում են և ուզում են մշտնադատ։ Այս միտքը՝ վեր-
 ջապէս՝ յուսահատուած հիւանդը յայտնում է ոստիկանութեան, և պաշտ,
 պանութիւն խնդրում, այս կերպ բացվում է նորա խելագարութիւնը։ Թէև-
 ճիշդ քննած, զեռ նա հոգեկան հիւանդ չէ, այլ ջղային հիւանդութիւն ունի։
 որովհետև ուղեղի դատողութիւնը հետեղական է կամ ճիշդ տրամաբանա-
 կան։ Եթէ մարդ միշտ վատ հոտեր է առնում կերակուրներից և չզիտէ,
 թէ այդ բանը իւր հոտոտելեաց փոփոխութիւնից է, բնականաբար մի որ
 և է այլ պատճառ պիտի գտնի իբրև մեկնութիւն իւր սխալ տպաւորու-
 թեանց...

Այսպիսի մի հիւանդ այս տարի երեք ամիս իմ դիտողութեան տակն
 էր։ Նա այնտեղն էր հասել, որ միմիայն իւր ձեռով չինած խորովածը
 կարող էր ուտել և իւր դրած ինքնատեղից կարող էր թէյի համար ջուր
 վերցնել։ Բացի այդ նորա շօշափելեաց մորթային ջղերն ևս չափազանց
 զգայուն էին դառել, այնպէս որ շապիկի և հագուստի սեղմելն անգամ նո-
 րա մորթին ցաւ էր պատճառում։ Հիւանդը իւր ազդականների մօտ բնա-
 կելով և նոցանից կասկածելով սկսել էր մտածել, որ նորա սպիտակաշորը
 լուանալիս թոյն են խառնում լուացքի ջրին, որպէս զի «չապիկից թու-
 նաւորութիւն»։ Նա տանում է և ոստիկանութեան միջոցով շապիկը քիմիական
 քննութեան է ուղղում ենթարկել տալ...

Միւս այդ տեսակ հիւանդների տեսանելեաց կամ շօշափելեաց ջիղը
 փոփոխութեանց ենթարկուելով զանազան չեղած և անկարելի պատկերներ
 են նոցա երևում, և կամ զարմանալի ձայներ լսվում. — որոնց մեկնութիւնը
 ամէն հիւանդ իւր զարգացման և իւր բույժական կրքերի ազդեցութեան
 համեմատ իւր ուղեղի մէջ գտնում է... մէկը սատանաներին է տալիս այդ
 ձայները, միւսը հրեշտակներին, երրորդ իւր սիրեկանին, չորրորդը թշնա-
 մուն և այլն և այլն։ Այս սխալ երևոյթներն են, որ հ ա լ ի ս ի ն ա ս ի օ ն

են կոչվում։ Եթէ այդ «հալիւսինասիէք» երկար ժամանակ կրկըն-
 վում են և տևում են ջղերը հանգստացնող գեղելը չեն օգնում կը
 նշանակէ, որ ուղեղի մէջ ևս փոփոխութիւնք սկսուել են, Սխալ եզրակա-
 ցութիւնները դառնում են հիւանդ ուղեղի բնական արտադրութիւնը։
 Այստեղ արդէն կարելի է ասել՝ «մարդը հոգով հիւանդ է»...

Այդպիսի մի հիւանդ միջնային Հոգեբուժական Ալիսիքում ¹⁾ անդա-
 դար կրկնում էր, երբ նորան հարցեր էի առաջարկում, որ նա մեռած
 է, գերեզմանից նորան դուրս են բերել, այժմ նորա միայն
 հոգին աշխարհիս երեսին պտտում է։ Եւ ինչ, իրաւի իւր մարմնի ջղերից
 նա ոչ մի տպաւորութիւն չէր առնում, թէկուզ այրվէր մորթը, թէ կուզ
 ծակվէր, թէ կուզ կտրվէր։ Տեսէք ուրեմն՝ թէ խելագարական մտքերն ևս
 որքան մեծ կապ ունին ուղեղի մէջ ստացած տպաւորութեանց հետ...

Որպէս ջղային դրութեան նոյնպէս և կազմուածքի այս և այն գոր-
 ծարանի իրանգարմունքը փոխադարձաբար մեծ ազդեցութիւն կարող են
 ունենալ հոգեկան գործողութեանց վերայ։ Չուզենալով այլ ևս ծանրաբեռ-
 նել ձեր յիշողութիւնը օրինակներով, ես կ'ակնարկեմ այստեղ միայն սե-
 աական գործարանների անկանոնութեանցը։ Ո՞վ չզիտէ ձեզանից թէ այդ
 անկանոնութիւնքը թոյլ բնաւորութիւններին հասցրել են վերջի վերջոյ
 ծանր ջղային հիւանդութեանց (մէջքի թուլութեան, հիստերիայի և այլն) և
 նոյն իսկ հոգեկան հիւանդութեանց (մելանքոլիի և ապշութեան)։

Այնքան օրինակներ բերելուց յետոյ՝ ես կ'ուզեմ այժմ մատնացոյց լի-
 նել մի քանի գործնական եղրակացութիւնների վերայ, մնացած շատ մասը
 թողնելով ձեր սեփական կազմուածքեան։

Այսպիսի օրինակներից կարող են օգտուել ձեզանից ամէն մէկը լիա-
 կատար համոզուելով, թէ զանազան տեսակ կրքերը ինչպիսի մեծ ազդե-
 ցութիւն ունին առողջ մարդու կազմուածքի վերայ, հասկանալի է թէ՛
 այդ ազդեցութիւնը կրկին և կրկին զօրեղ պիտի լինի հիւանդների վրայ։
 Ուրեմն՝ հիւանդին շրջապատողք շատ և շատ զգոյշ պիտի լինին՝ նորան
 չափազանց ուրախացուցիչ, զրգոխ կամ վրդովող լուրեր հաղորդելիս, շատ
 զգոյշ պիտի լինին իւրեանց անտեղի ցաւակցութիւնները և հաւաքանքները
 ցոյց տալու։ Եթէ ձեզանից մէկին, որ բոլորովին առողջ է, հարևանները
 փորձի կամ կատակի համար սկսեն զարմացական դէմքով հարցնել, թէ
 «այդ ինչ է, սաստիկ գունաթափուած էք, զեղնած էք և այլն», — լսելով
 անսպասելի կերպով այսպիսի հարցմունք, ձեզանից իւրաքանչիւրը, ասում
 եմ, իւր առողջ տեղովը, աներկբայ եմ, պիտի իւրեան թոյլ և հիւանդ
 զգայ... Ուրեմն ինչ կը լինի հիւանդի դրութիւնը, եթէ նորան զանազան

¹⁾ Հիւանդանոցում։

կատկածներն և վախերն ազդեցութեան տակ ձգենք: Անդուր և անխոհեմ ազգականներն և ծանօթների աւելորդ այցելութիւնները, որ երբեմն շատ անտեղի են յինում միայն «աղաթի» պահանջմամբ—լիսասկար սովորութիւն է: Կոյն ինչ՝ կան հիւանդներ, որոնց համար մտերիմ բարեկամաց երթ-նեկը—մեծ սփոփանք է: Մանաւանդ հիւանդի առողջանալու ժամանակ հաւաքուելը թեթեւ և չճանձրացնող խաղեր խաղալը միասին՝ հիւանդին շատ օգտաւէտ է լինում: Այս մտքերը ինձ յիշեցնում են մեր Արվկասի մի քանի անբաղաւաղութեան տեղերի սովորութիւնը, որ հիւանդների մօտ շուտ—շուտ «աշուղներ» են բերում, և նուազածութեամբ,—ինչ էք կարծում—երբեմն բարերար ազդեցութիւն գործում հիւանդութեան լաւ ընթացքի վրայ: Ուրեմն սոքա բնութեան ցուցումներից աւելի են օգտուում, քան մենք մեր քաղաքների անտեղի սովորութիւններով: . . .

Բժշկականութիւնն ևս առաւել պիտի օգտուի վերը բերած օրինակները և ուրիշ դոցա նման հազարաւոր դէպքերը փոքր առ փոքր մշակելով, մանրամասն քննութեանց և փորձերի նիւթ շինելով և դորանից գործնական կանոններ դուրս բերելով:

Որպիսի հետազոտութիւնների օգտակար ազդեցութիւնը պիտի երևի նախ և առաջ մեր բժշկական հաստատութիւնների վրայ: Ի՞նչ տեսակ են այժմ հիւանդանոցների մեծ մասի ներքին կազմակերպութիւնը և կարգերը—իրար մօտ շարուած մի և նոյն կարգի հիւանդներ՝ ծանր ու թեթեւ աստիճաններով:—մէկը նոցանից հոգեվարքի մէջ՝ միւսները գիտեն, որ իրանք ևս նոյն հիւանդութիւնն են կրում, հիւանդութեան անոճները անկողնի գլխին ցցուած, (թէ և այդ մի օտար լեզուով լինի) և այլ այսպիսի հանգամանքեր, որոնք հիւանդի բոլոր ուշադրութիւնը ցաւալի կերպով իւր տկարութեան վրայ կենտրոնացնում են: Առողջացող հիւանդների համար մասնաւոր դահլիճում յարմարաւոր զբաղմունքներ, խաղեր (բեկիարդ, նարդի, թղթախաղ և այլն) չեն սահմանուած, յարմարաւոր ընթերցարաններ և ճեմելու պարտէզներ հարկերից մի հիւանդանոցն հազիւ է ունենում, որովհետև դոքա դեռ ևս ամենակարեւոր չեն համարվում, որովհետև լիակատար համոզմունք չէ դառել, թէ չափազանց հոգեկան ճանձրոյթը որքան լիստ է բերում առողջութեան: Ես չեմ յիշում ուրիշ այլ սարսափելի զանցառութիւններ՝ հիւանդի վրայ ճնշող ազդեցութիւններ, որ փոքր առ փոքր պիտի վերանան մեր հիւանդանոցներից: . . .

Նոյն իսկ մեր բժշկական համալսարաններում դեռ շատ սակաւ ուշադրութիւն են դարձնում մեր քննած հարցերին: Երևակայեցէք, օրինակ, մի հիւանդ կնոջ դրութիւն, որի սեռական անդամներում մի արիւնահեղ անդամահարութիւն պիտի անէ ուսուցիչ վիրաբոյժը: Կողոզուն հիւանդը բերվում է լսարանը (առողիտօրիա, հարկւրաւոր աչքեր հիւանդի վրայ են դառնում: միւս կողմից պատրաստվում են առանձին սեղանի վերայ զանազան տեսակ զանակներ, սրածայր կարթեր, միով բանիւ կտրող արող գործիք-

ներ—այդ բոլորը բայ աչքով հիւանդը տեսնում է. շատ անգամ պրօֆեսօրի պատմածն ևս երկար ու բարակ լսում է, իւր չհասկացած տեղերը ով գիտէ թէ՛ երևակայութեամբ ինչ կերպ լրացնում... սարսափելի սպաւորութիւն... լաւ է, որ համալսարանական քաղաքների ժողովուրդը փոքր ինչ սովորած է այդ բաներին... Ես միակ մի վիրաբոյժ (Աէյպցիզի պրօֆեսօր Տիրշ) տեսայ, որ ուշադրութիւն էր դարձրել, ո՛ր գիտէ ինչ ծանր փորձերից յետոյ՝ հոգեկան ազդեցութեանց նշանակութեանը: Նա իւր հիւանդի համաձայնութիւնը առնելով՝ որ կտրատուի այս կամ այն հիւանդ մասը. օպերացիի օրը չնշանակած՝ հիւանդին յանկարծ յայտնում էր, թէ նորան քննել ու է անկողնի մէջ, էդ պատճառաւ քօրօֆօրմ (քնացնող նիւթ) է տրվում: Եւ այդ կերպ՝ երբ հիւանդը բոյորովին քնացած, անըզգայացած էր, նոր բերվում էր լսարանը ուր և օպերացիէն կատարվում առանց որևէ հոգեկան յուզմանց հիւանդի կողմից— ահա օրինակելի յարաբերութիւն դէպի հիւանդը... Վերջապէս ինչ երկարեմ, դուք ամենքդ լսեցիք—որ միայն կա սկածը, թէ փսխողական դեղ է տրուած՝ մարդուս ստոմաքը յետ է ածել տալի. կան օրինակներ, որ լուծողական դեղի հոտը միայն մտաբերելիս մարդ փորացաւ է ստացել. սովորական հացի միջուկից շինած հապերը տրուելով իբրև լուծողական՝ մարդու ստոմաքը բաց են արել:—Յայտնի է, թէ հոգեկան միջոցաւ արուած և ն զգացմունքը կազդ ու էր ի չ զօրութիւն ունի կազմուածքի վրայ, ինչպէս միւս կազդուրիչ և արեան շրջանը արագացնող դեղ էր (երկաթը, գինին և այլն): Այս և սոցա նման անհամար փաստեր իմանալուց յետոյ չէ կարելի չհամոզուել, որ բացի բուսական և յիմնական նիւթերի դեղորայքը, բացի մեր սովորական դեղարանները (Փարմասիները) կայ և մի այլ դեղարան որին դեռ սակաւ ծանօթ ենք, այդ մարդուս հոգեկան աշխարհն է, որից անշուշտ գիտեն օգուտ քաղել հմուտ բժիշկները:

Մեծ և երեկի բժիշկների ոյժը ի շարս այլ հանգամանքների (անբնդհատ փորձ, տոկուն աշխատութիւն և դիտողութիւն) ահա այն բանն է մէջն է ևս, որ նոքա բացի քիմիական դեղերը, գիտեն իւրեանց հիւանդներին վրայ ազդել հոգեկան դեղերով:—Այս բանին շատ օգնում է և այն հաւատը, որով գիմում են հիւանդները մեծանուն և համբաւաւոր բժիշկներին: Այս հաւատի վրայ է հիմնուած, որ երբեմն շառլատաններ, խաբերաններ, զանազան տգէտ խաւար զբաւահմաներ, «ճարիմ» երև ևս ժամանակաւոր կերպով յաջողութիւն են ունենում բժշկութեան մէջ. ճամանակաւոր կերպով, ասում եմ, որովհետև շառլատանները չիմանալով գուշակել հիւանդութեան ընթացքը հակառակ են իրողութեանց և նոցա խաբերայութիւնը այսօր չէ, վաղը՝ բացվում է: Միմիայն իսկական գիտութեան ոյժն է և շնորհ՝ նախատեսել և գուշակելը: . . .

Իրողներս հաւատի ազդեցութեան գալով և հաւատի նշանակութիւնը սարգ ճանաչելով մենք ամէնքս, իմ կարծիքով, զգոյշ պիտի լինինք ուխտերի և ուխտագնացութեան դէմ չափազանց միակողմանի յարձակմունք

նիտառում և նոցա փոյթը չէ, բայց մնացողները և ապրողները զարմանալի յաղթանդամներ և երկարակեաց են:

Քաղաքակրթեալ ազգերի մէջ ևս՝ այժմ նոքա են քաջակազմը, որ իրանց երկրի, իրանց ամէն մի քաղաքի ընդհանուր առողջապահութեան են հետևում և ֆիզիկապէս աւելի զօրաւոր սերունդ յառաջ բերում: Այն ինչ մեր հայերիս պէս կիսաքաղաքակիրթ ազգը այժմեան պայմանների մէջ օրէցօր կազմուածքով մանրանում է: Որովհետև մեզանից ամէն մէկը միմիայն իւր առողջութեան մասին է մտածում, իսկ իւր քաղաքի, իւր բնակած երկրի սարսափելի հակառողջական պայմանները հեռացնելու չի աշխատում և սխարվում է չարաչար. վասն զի չնայելով իւր փարթամ սեղանին, գինուն և արաղին, ուրախ կեանքին—իւր սերունդը այնու ամենայնիւ դուրս է գալի աւելի թոյլ, աւելի վատառողջ և մի ամենաթեթև վտանգի չդիմացող՝ — ի՞նչից: իրանց քաղաքի անհամար աղտեղութիւններէ, իրանց երկրի հակառողջական պայմաններից (ձահիճներ և այլն):

Ուրեմն մեր վերը բերած դատողութիւններից կարելի է մակարերել որ եթէ կամենում ենք ունենալ կրքերի ազդեցութեանց դիմադրող սերունդ, նախ և յառաջ՝ պէտք է մենք մեր ընդհանուր առողջապահական պայմաններից լաւ ուշք դարձնենք և առողջակազմ արանց և կանանց ամուսնութիւններով մեր ժառանգական քաջակազմութիւնը վերականգնենք:

Բ.

Դառնանք այժմ մի այլ հարցի: Ի՞նչից է, որ նոյն իսկ երբեմն բոլորովին առողջ մարդիկ — մէկը աւելի բարկութեան, նախանձի, վախի կրքերի է ենթակայ, միւսը՝ ուրախութեան, փառասիրութեան և այլ այդ տեսակ կրքերի:

Այս հարցն ևս մեկնվում է ժառանգականութեան օրէնքով: Բնագէտները և բնախօս—հոգեբանները այժմ միաբերան ընդունում են, թէ ինչպէս երբեմն հոգեկան այս կամ այն յատկութիւնները, զանազան ձիրքերը, նոյնպէս և այս կամ այն տեղակայան հոգեկան դրութիւնը կարող են ջղերի միջոցաւ ժառանգաբար և սերունդէ սերունդ հաղորդուել:

Այս կերպ՝ բնութիւնից մարդուս կազմուածքը տրամադրուած է լինում տեսակ տեսակ կրքերի առաւել կամ սակաւ ենթարկվելու, մինը մեզանից աւելի բարկացող է կամ տխրութեան ենթակայ, միւսը աւելի ուրախ և զուարթ է անցկացնում իւր բոլոր կեանքը և այլն: Արքերի վերաբերութեամբ ահա այս զանազան ջղային տրամադրութիւններն են, որ մենք տեմպերամենտ ենք կոչում (խառնուածք): Ասածներիցս պարզ երևում է, թէ որքան զանազան են մարդկային անձնատրութիւնները իւրեանց արտաքին տեսքով և կազմուածքով, այնքան և զանազան են տեմպերամենտները: Սակայն ինչպէս որ դեռ հին ժամանակներից փիլիսոփաները և բնագէտները նկատելով մարդուս արտաքին տեսքերում ընդ-

հանուր յատկութիւններ՝ բաժանել են մարդկային սեռը զանազան ցեղերի, նոյնպէս և մարդկային տեմպերամենտը բաժանել են գլխաւոր տեսակների:

1) արիւնային (սառն գլինիկ), 2) աւելչային (ֆլէգմատիկ), 3) մաղձային (խօլերիկ) և 4) սեւամաղձային (մելանխօլիկ): Այս անունները հիմնուած են հին ժամանակների սխալ դադափարների վերայ կրքերի ծննդատեղոյ մասին, սակայն այս բաժանման բուն նշանակութիւնները չէ կարելի այժմս էլ չհամարել ամենաճիշդ դիտողութեանց պտուղ: Թոյլ տուէք ինձ, մի փոքր աւելի այստեղ ձեր ուշադրութիւնը կանգնացնել տեմպերամենտների վրայ, որպէս զի մեր յետագայ զրոյցի մէջ կրկնութեան տեղիք չլինի:

Արիւնային և աւելչային տեմպերամենտների մէջ տիրապետում են աւելի հաճութեան, ուրախութեան, բաւականութեան վերաբերեալ կրքերը, այդ բնատրութիւնների մէջ կրքերը աւելի թեթև և աւելի հեշտ են անցկենում, ծանր հետեանքներ չթողնելով: — Սոքա աւելի օպտիմիստ են կեանքի մէջ, այսինքն՝ մարդկանց և իրողութեանց աւելի լաւ կողմերը նկատելու տրամադիր: Այն ինչ՝ մաղձային և մելամաղձային բնատրութեանց մէջ ամէն մի կիրք կամ բաղձանք աւելի զօրեղ և սաստիկ կերպով շարժում են և թնդացնում բոլոր հոգեկան դրութիւնը, այդ բնատրութիւնները աւելի ենթարկուած են տաճութեան, բարկութեան և այլ այս տեսակ կրքերի ազդեցութեան: Սոքա աւելի պեսսիմիստ են կեանքի մէջ, այսինքն՝ կեանքի աւելի վատ կողմերը միշտ տրամադիր են տեսնելու և անուշադիր լաւ կողմերին:

Այս չորս տեսակ բնատրութեանց զանազանութիւնը աւելի պարզելու համար՝ նրանց դասաւորենք ուրիշ կարգով, արիւնային և մաղձային մէկ կողմից, սեւամաղձային և աւելչայինը միւս կողմից:

Առաջինները (արիւնայինը և մաղձայինը) յուզվում կամ զրգովում են աւելի ներկայի վերաբերեալ զգացումներով և կրքերով. երկրորդները (սեւամաղձային և աւելչային) աւելի ապագային և անցեալին վերաբերեալ կրքերով:

Արիւնային և մաղձային բնատրութիւնները շատ շուտով բորբոքվում են ներկայ տպաւորութիւնների ազդեցութեան տակ, մինը ուրախութեան յափշտակութիւններով, միւսը բարկութեան և այլն: Մելամաղձային և աւելչային բնատրութիւնները այդքան դիւրաշարժ չեն՝ կրքերի մէջ, սուտի և աւելի ուշ գործի կպչող և աւելի ուշ կամ սակաւ յափը տակօսող:

Մելամաղձային բնատրութիւնը այն զգացմունքներին և կրքերին է ենթարկուած, որոնք ապագան անմխիթար և տխուր են ներկայացնում, այս պատճառաւ այդ տեսակ բնատրութիւնը միշտ աւելի հեռու է մտածում, հեռաւոր ապագայի հոգսերը տանում, և երբէք բուսական չէ ներկայով:

Աւիշային բնաւորութիւնը մի անգամ անցեալից ունեցած կրքերը երկար տարիներ իւր մէջ պահում է և հաստատ մնում մէկ անգամ ընդունած իւր որոշումներին:

Վաղուց նոյնպէս նկատուած է, որ ոչ միայն անհատներ, այլ և ամբողջ ազգեր և մարդկային խմբեր այս կամ այն միակերպ ազդեցութեանց տակ, նոյնպէս ներկայացնում են աւելի կամ պակաս այս կամ այն տեմպերամենտը: Օրինակ՝ գերմանացւոց համար սովորաբար ասվում է, որ աւելի ֆլեզմատիկ ժողովուրդ են. Գաղղիացւոց համար՝ աւելի արիւնային: Մեր Հայերիս համար կարելի է ասել, որ մեծամասնութիւնը աւելի մեղմամաղձային և մաղձային բնաւորութիւն ունի, գուցէ՝ որովհետեւ պատմական տխուր ազդեցութեանց տակ միշտ մեր մաղձը խառնուած է եղել. այդ պատճառաւ սաստիկ կասկածոտ ենք և ապագայի յոյսերով սակաւ ենք մխիթարվում և ոգևորվում: Բայց նոյն իսկ Հայերիս մէջ կարելի է ցոյց տալ խմբեր, որ այլ պայմանների տակ ուրիշ տեմպերամենտ են սկսել ներկայացնել. օրինակ Թիֆլիսցիք, կարելի է ասել, աւելի արիւնային են, Պոլսեցիք աւելի արիւնային և մաղձային: Այսչափս բաւական է տեմպերամենտի մասին ընդհանրապէս:

Այժմ իմ պարտականութիւնը գոյով քան ի մի հնարն եր ցոյց տալ ու կրքերը զսպելու համար, կարող եմ այդ երկրորդ հարցի (տեմպերամենտի) վերաբերութեամբ այսքանս միայն ասել: Վերը յիշածս իւրաքանչիւր բնաւորութիւնը, իւր քան չիւր տեմպերամենտը ունի իւր արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները: Գործնական կրթութեան և ընդհանրապէս զարգացած կեանքի արհեստն այն է թէ՛ մարդս իւր կրքերը և իղձերը՝ այնպէս կառավարել սովորի, որ ոչ մի տեմպերամենտը նորա՝ մէջ միակողմանի տիրապետող չհանդիսանայ, այլ բոլորը հաւասար կշիռ միացած լինին մարդուս մէջ:

Արիւնային (սառն գվինիկ) տեմպերամենտ պէտք է ունենայ մարդ սովորական կեանքի մասնը՝ անբաւականութեանց, ուրախութեանց, հաճութեանց և տհաճութեանց մէջ, մեղմամաղձային (մեղմաքօլիկ) պիտի լինի իւր կեանքի ծանր և դժուար քայլերի մէջ. մաղձային (քօլերիկ) այն հարցերի մէջ, երբ մարդ ճշմարտութեան և արդարութեան պաշտպան է հանդիսանում, աւիշային (ֆլեզմատիկ) երբ մի անգամ զգացած որոշածը՝ կեանքի մէջ պիտի յամառութեամբ յառաջ տանի և իրագործ է:

Ահա բնաւորութեան այս տեսակ գեղեցիկ խառնուածքն է, որ կոչվում է բամբոզ և լիակատար բնաւորութիւն:

Մի քանի պատմաբան փիլիսոփաների կարծիքն է թէ՛ այս տեսակ կատարեալ խառնուածքը, այս արդիւնաւոր բնաւորութիւնը, կարող են աւելի շատ թուով յառաջ գալ և զարգանալ քաղաքական ազատութիւն վա-

յելող ազգերի մէջ: Մեծ ուշք պէտք է դարձնել միւս կողմից, որ ամուսնական բնական պայմաններ ի միջոցով կարելի է ևս ծայրայեղ և անկատար տեմպերամենտները սերնդի մէջ մասամբ բարեխառնել: Գուցէ այդ է պատճառը, որ շատ անգամ, կասէք բնագղմամբ, բարկացող այդ մարդիկը առաւել համակրութիւն են ցոյց տալի աւելի հանդարտաբարոյ և աւիշային բնաւորութեան տէր հարսնացուի: Արիւնային սանգվինիկները, որ անհոգ բնաւորութիւն ունին—աւելի մեղմաքօլիկների, որ չափազանց հոգացող են և այլն:

Գ. կրքերը կանոնաւորելու և նոցա վնասակար ազդեցութիւնները մեղմացնելու համար բաւականին զօրաւոր միջոցներ մենք պիտի որոնենք նաև կրթութեան և մտաւոր զարգացման մէջ:

Յայտնի է թէ կրթութեան և զարգացման գործը մեծ կախումն ունի մարդուս ուշադրութեան վարժութիւնից, որ կամքի հետ սերտ կապ ունի:

Ուշադրութիւնը այն հոգեկան ոյժն է, որով մենք կարողանում ենք կենտրոնացնել մեր գիտակցութիւնը մի որոշեալ մտքի կամ առարկայի և նորա բոլոր մանրամասնութեանց վրայ, մի որոշեալ զգացումի վրայ, որով զգացումը կարող է զօրանալ մեր հոգու մէջ մինչի կրքի աստիճան. իսկ միւսները ընդհակառակը կ'անհետանան: Այլ խօսքերով—կենտրոնացնելով ուշադրութիւնը՝ օրինակ՝ մի զգացումի վրայ, զարթեցնում ենք վերջինս. իսկ ուշադրութիւն չդարձնելով՝ մենք քնացնում ենք այդ զգացումը:

Յայտնի է նոյնպէս, որ քանի մարդ շատ իրական մտաւոր պաշար է ստանում, այնքան առաւել վարժուում է նորա ուշադրութիւնը, այնքան առաւել մարդս ընդունակ է կառավարել իւր զգացումները և կրքերը:

Եւ իրաւի ուժ չէ պատահել բոլոր ուշադրութեամբ մի կարեւոր գործ կամ փորձ կատարելիս մոռացութեան տալ զանազան իւր մարմնի զգացումները նոյն իսկ ամենազօրաւոր զգացումը՝ քաղցը: Մի հետաքրքրական վիպասանութիւն կարդալիս ուժ չէ պատահել բոլորովին չզգալ անկանոն նստուածքից պատճառաւ անյարմարութիւնը և ցաւերը, մինչև որ ոտքի կամ բազկի չափազանց թմրիլը սթափեցրել է վերջապէս յափշտակեալ ընթերցումից— ուժ չէ պատահել վերջապէս քաղց չզգալ ամբողջ օր՝ այս կամ այն ընթերցումը կամ կարեւոր գործը վերջացնելու համար:

Հազարաւոր փաստեր կան, որ զօրեղ ուշադրութեան տէր մարդիկ շատ անգամ թեթեւ հիւանդութեանց իսկ յաղթել են՝ իւրեանց ուշադրութիւնը նուիրելով ամենահարկաւոր գործերի: Եւ ընդհակառակը, նոքա, որ իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը զբաղեցնում են իւրեանց հիւանդութեան երևոյթների վրայ, օրէ ցօր սաստկացրել են հիւանդութիւնը: Ես մի հիւանդ գիտեմ, որ բաւականին բորբոքվող մաղձային բնաւորութիւն ունենալով՝ զանազան վախերի ազդեցութեան տակ, սրտի ջղային բաբախման հիւանդութեան է ենթարկուած: Սիրտը որ քննես, նորա մեքենայութիւնը

բողորովին առողջ է և անխափան, բայց հարիւրաւոր բժիշկներէ ցոյց տալով իւր սիրտը՝ մէկից միւսից զանազան բառեր է լսել—«անեվրիզմ», «էկպերտրոֆի» և այլն: Այդ պատճառով չափազանց անհանգիստ է, ամէն օր իւր սրտի պայթելուն սպասում է, երբ նորա սիրտը կանոնաւոր գործում է և ամենին պայթելու տեղիք չունի: Այդ հիւանդը սովորել է աջ ձեռքով իւր սրտի տրոփը շօշափելու և յայտնի է թէ՛ երբ առանձին ուշադրութիւն դարձնում ենք սրտի վրայ, նա աւելի արագ, երբեմն անկանոն իսկ զարկում է. հիւանդս վախեցած ուղարկում է մի կամ միւս բժշկի յետեից և այս կերպ՝ անվերջ տանջում թէ՛ իւրեան և թէ՛ իւր գերդաստանին: Այդ պարտի իսկական հիւանդութիւնն է ստոմաքի և աղեաց հնացած հարբուխ կերակրի անչափաւորութիւնից յառաջ եկած, այդ պատճառից է նորա սրտի փոքր ինչ զօրեղ զարկելը: Ատոմաքի հարբուխը առողջացնող հանքային ջրերը մի գեղեցիկ ճանապարհորդութիւն լաւ ընկերութեան մէջ, որ ուշադրութիւնը զբաղուի նորանոր տպաւորութիւններով, շատ անգամ բաւական են փրկելու հիւանդին կարծեցեալ սրտի տկարութիւններէ:

Մի գաղղիացի բժշկութեան պրոֆեսոր, որ սրտի հիւանդութիւններէ մասին դասախօսութիւններ էր կարդում, սովորութիւն ունէր միշտ իւր բազկերակի և սրտի զարկը շօշափել: Փոքր առ փոքր նա սկսեց նկատել իւր մէջ սրտի հիւանդութիւն, որ օրէ ցօր աւելանում էր. եկաւ Փարիզ խորհրդակցելու այն ժամանակ ամենաերևելի Տրուսսօ բժշկի հետ: Տրուսսօն նորա սիրտը մանրամասնօրէն քննելուց և հիւանդութիւն չգտնելուց յետոյ՝ խոստացաւ նորան շուտով առողջացնել, եթէ խօսք կը տայ այնուհետև ինքը իւր սիրտը ամենին չքննել, երակազարկը չհամրել և այլն:

Ի՞նչ էք կարծում—այդ փնասակար՝ շօշափելու սովորութիւն թողնելը եղաւ իսկապէս և հիւանդի բժշկութիւնը իւր կարծեցեալ սրտի հիւանդութիւնից:

Վերջապէս դուք լսած պէտք է լինիք, որ բժշկութեան հետևող ուսանողները, երբ սկսում են առաջին անգամ գրքերով ուսումնասիրել հիւանդութեանց երևոյթները, շատերը ենթարկվում են զանազան կասկածանքների իրանց առողջութեան վրայ: Մէկի սիրտն է չափազանց բարախում, միւսի լեարդը աւելի ուռած կ'երեայ, երրորդը իւր մէջ երիկամանց տկարութեան նշաններ է տեսնում, այս բոլորը անցողական բաներ են, որ կարելի է կոչել «ուսանողական երեակայական հիւանդութիւնք»:

Ի՞նչ է այս բանի բացատրութիւնը. այն է, որ ուսանողները կարգալով սրտի կամ լեարդի հիւանդութեանց մասին՝ ուշադրութիւնը դարձնում են իւրեանց այդ գործարանների վրայ և վախի ազդեցութեան են թարկվում, որով հանդարտ մտածել և համեմատել չեն կարող, քանի որ աչքով տեսած չեն այդ հիւանդութեանց իսկական պատկերը կամ բոլոր երևոյթները

Այս օրինակներից մենք կարող ենք եզրակացնել թէ՛ մարդս քանի

չափ անհաստատ, անճիշտ, խառնաշփոթ տեղեկութիւններ ունենա, այնքան նորա ուշադրութիւնը աւելի դիւրութեամբ կարող է կեղրոնանալ երեակայական զգացումների վրայ: Եւ դարձեալ՝ քանի շատ մարդուս միտքը զարգացած է գործնական ճիշտ գաղափարներով, այնքան և նորա ուշադրութեան ոյժը աւելի զօրեղ և վարժ կը լինի, առաւել սակաւ կ'ենթարկուի անորոշ զգացումներէ, ուրեմն և կ'ըքերի ազդեցութեան:

Այստեղ ակամայ միտս է ընկնում պատմութիւն մի կապիկ խաղացնողի մասին, որ զարմանալի շուտ կարողանում էր նոր բռնուած կապիկների մէջ ջոկել, որը աւելի հասկացող դուրս կը գայ. նա մի անգամ բացատրեց իւր գաղտնիքը. «այն կապիկը, ասաց, որ սովոր չէ իւր ուշադրութիւնը մի քանի բոպէ կեղրոնացնել ցոյց տուածս առարկայի վրայ, այլ անդադար հետևում է նորանոր երևոյթների (ճանճի թռչելուն, մի թեթև ձայնի և այլն)»—նորանից բան դուրս չի գալս:

Նայենք այժմ երեխաներին, ապոյշ մարդկանց, վայրենի ցեղերին, մենք կը տեսնենք, որ ամէն հաճոյական կամ անհաճոյ տպաւորութիւն, նոցա մէջ առաւել շուտ կիրք է յառաջ բերում, վախի, նախանձի և այլ կրքերի ազդեցութեան ենթարկում, որովհետև նոքա չունին բաւական մեծ պաշար մտածմանց և համեմատութեանց, ինչպէս զարգացած մարդն է, որ սովորած լինին իւրեանց ուշադրութիւնը ծանր և նշանաւոր իրողութեանց վերայ կեղրոնացնել և այդ կերպ կրքի ազդեցութիւնը պակասացնել: Թէ մտքի չբաւորութիւնը որքան նպաստում է կրքերի չափազանց ներգործութեան այդ ամենից շատ երևում է՝ օրինակ՝ հարուստ դասի կանանց վրայ, որոնք մի որոշեալ տնտեսական կամ մանկավարժական և կամ մի այլ օգտաւէտ, կեանքի համար կարևոր՝ զբաղմունք չունենալով՝ իւրեանց ուշադրութիւնը հարկաւ պիտի կեղրոնացնեն զանազան թեթև զգացմունքների վրայ: Հետերիք ¹⁾ կանանց 100 ից, կարելի է ասել, 40—50-ը իւրեանց զատարկ՝ բամբասասէր, աննպատակ և անզորձ կեանքի զոհերն են

Այսպիսի կանայք երեխաների նման դիւրագրգիռ լինելով՝ սոցա վրայ շատ շուտ ազդում է ամէն մի տարօրինակ երևոյթ և ակամայ նմանութեան ձգտումներ յառաջացնում:

Այն այս պատճառներից է, որ շատ անգամ ջղային ցնցողական հիւանդութիւնը կանանց մէջ է պի գե մի նման տարածվում են: Ժողովրդական կեանքից և պատմութիւնից յայտնի են դէպքեր, երբ մեծ խումբ կանայք ուխտ դնացած ժամանակ՝ մէջները ընկնաւոր (հիստերիկ հիստերու էպիլեպտիկ) կ'ին է պատահել՝ ուխտաւորների շատ մասը սկսել են նոյն ցնցողական երևոյթները ներկայացնել, ինչ որ ընկնաւորը:

¹⁾ Ջղային հիւանդութիւն, չափազանց դիւրագրգռութիւն, (ընկնաւոր կանայք:)

Այս մասին շատ հետաքրքրական պատմութիւններ կան, որ այժմ տեղը չէ: այսքան միայն կ'ասեմ այժմ, որ մեր օրիորդաց դպրոցներից պէտք է աշխատել հեռու պահել ցնցողական հիւանդութիւնք ունեցողներին:

Ենթանից շատերը, տիկնայք և տեւորք, զուցէ ձեր մտքում ինձ առաջարկում էք հիմա մի հարց թէ՛ կրքերի ազդեցութեան տակ զանազան ջղային հիւանդութեանց ենթարկուելը աւելի տարածուած է զարգացած կանանց մէջ քան ստորին դասերի. ուրեմն՝ որպէս թէ՛ որ տեղ մտաւոր պաշարը շատ է, այնտեղ մենք տեսնում ենք կրքերի չափազանց տիրապետութիւնը: Բայց այստեղ մի բան չպիտի մոռանաք. բարձր դասի կրթութիւնը, նոյն իսկ մեր երիտասարդաց շատերի կրթութիւնը ոչ թէ ուշադրութեան ոյժը զօրեղացնելու վրայ է հիմնուած, այլ՝ միմիայն յիշողութիւնը զանազան անորոշ տեղեկութիւններով լրացնելու: Մեր բարձր գաղափարները այն ժամանակ միայն մեր մշտական ուշադրութեան առարկայ և կրքեր կառավարող ոյժ են դառնում, երբ նոքա ամրապնդուած են մեր մէջ անձնական փորձադուրստութեամբ, երբ նոքա դառնում են մեր երկրորդ մարդկային ՆՍԻ՝ հոյատակեցնելով սորան մեր սկզբնական զգայմանց ազդեցութեան տակ եղած կենդանական ՆՍՐ:

Մեր հարուստ դասի կրթեալ կանայք և շատ երիտասարդներ ստանալով նորանոր գաղափարներ միշտ պատրաստ ի, առանց սեփական աշխատութեան և փորձերի, առանց իւրեանց ուշադրութիւնը լիակատար գրաւող գործունէութեան, կեանքի մէջ ոչինչ ինքնուրոյն չեն կատարում, բացի նոր գաղափարներ, նոցա հետ նորանոր զգացումներ փոփոխակի՝ առանց մի որ ոչ և հաստատ նպատակի անխտիր ընդունելը, այդպէս կրթեալների վերջն այն է լինում, որ նոցա ուշադրութիւնը միշտ զբաղուած է իւրեանց անհամար բայց անորոշ զգացումներով. որովհետև յիշողութեամբ՝ առանց բազմակողմանի փորձերի ստացած գրքերի գաղափարները չուտով անհետանում են, իսկական մտաւոր պաշար չդարձած, մնում են միայն անորոշ զգացումները...

Ընդհակառակը վեր առնենք օրինաւոր կերպով զարգացող մարդը, մենք կը տեսնենք, որ նա քանի շատ փորձվում է, քանի շատ աշխատութիւնք է կատարում գիտութեան, արհեստների, գործնական պարապմանց ասպարիզում,— այնքան աւելի նորա ուշադրութիւնը զօրեղ է. սաստիկ կրքերի յուզմունքը նա կարող է մոռացութեան տակ՝ իւր ուշադրութիւնը անզաղար զբաղեցնելով հետաքրքրական արհեստների կամ գիտութեանց մանրամասնութիւններով:

Ուրեմն՝ կրթութեան գործի մէջ՝ փորձառական, գործնական պարապմունքներով մարդու ուշադրութեան ոյժը զօրեղացնելով՝ մենք պիտի պատրաստենք մի սերունդ, որ աւելի լաւ քան զմեզ պիտի կարողանայ կառավարել իւր կրքերը, և եթէ յուզուի՝ աւելի բարձր կրքերով յուզուի, քան թէ մեր շատերի գործունէութեան սովորական շարժառիթ-

ներն են— չափազանց անձնասիրութիւն, փառասիրութիւն, նախանձ, անհեթեթ բարկութիւն և այլն:

Մի երկու թեթեւ գործնական օրինակներով հաստատեմ վերը բերածս ընդհանուր մտքերը:

Ճշմարիտ և հանունաւոր կրթութիւնով մենք կարող ենք՝ օրինակ՝ բուրդովին աղատել Վեր երեխաներին այն աւելորդ երկիւղի կրքերից, որք տիրապետում են մեր հասարակութեան մէջ, ինչպէս և ժողովրդի մէջ:

Մենք տեսանք նախընթացում թէ՛ օրինակ՝ մկից զգուիլ և վախեւնալը ինչպիսի սարսափելի վտանգների է ենթարկում մարդու: Այժմ մենք լուսաւորեալ ծնողներս, այդ բանը իմանալով, աշխատենք մեր մանուկներին կարգացնել կամ պատմել մկն երի կեանքը, նոցա գործունէութիւնը, եթէ մկնադարանների մէջ բռնուած մուկը պահենք իբրև օգտակար զուարճալիք մեր երեխայոց համար, ինչպէս վանդակների մէջ պահում ենք թռչնիկներին, եթէ թոյլ տանք մեր մանուկներին վանդակի պատերից կերակրել զեղեցիկ մկանը, զովենք ստրա զեղեցիկ և շարժուն աչերն ու մուկը, սորա փայլուն մորթը և այլն— ինչ էք կարծում, այնուհետև մեր երեխայք մուկ տեսնելիս պիտի հանդիպին այն երկիւղին ու սարսափին, ինչ որ պատահում է այժմ ամէն օր մեր խեղճ կեանքի մէջ:

Եթէ նոյնը կատարենք գորտի, անվետ օձերի, զանազան զուլուլի համարուած միջատների հետ— միթէ միևնոյն բարի հետևանքները չենք ստանալ:

Ահա նկատում եմ, որ այդ կենդանիների անունները միայն լսելիս՝ ձեզանից շատերի մարմինը սարսուռ է ընկնում... որ մնայ թէ՛ դուք ձեր որդեց ապագայ զժբաղդութեանց յառաջն առնելու համար այդ կենդանեաց մասին ճիշդ տեղեկութիւններ ստանաք, նոցա բռնել տաք և ձեր արտիզում նոցա սովորական կեանքի պայմաններ ստեղծելով՝ ձեր որդեաց ընտելացնէք այդ կենդանիների կեանքին, աննեակների մէջ ջրային կենդանիների ակվարիումները պահէք ¹⁾, զանազան միջատների, բոյսերի և այլն հաւաքածուներ պատրաստէք բնութեան զրկից, այդ կերպ՝ և ձեզ համար հաղարաւոր օգտուէտ զբաղմունք պիտի ունենայիք և ձեր որդեց իրաւի գործնականապէս պիտի զարգացնէիք. որ չլինի թէ նոքա մի անվետ մուկ, օձ, գորտ տեսնելիս լեզա պատառ լինին... Այժմ զիտենայիք թէ՛ այդ մեր ընտանեկան մանր նախապաշարումները ինչ բնազդական խոչընդոտներ են դառնում. երբ մեր որդիքը յետոյ ցանկանում են բնութիւնն ուսումնասիրելու իբրև բնագէտներ, բժիշկներ և այլն—

1) Եւրոպական կրթուած տների ամենայարգի զարդերիցն են և այսպիսի ակվարիումներ. Ապակիէ մեծ արկղների մէջ զիղիկով և խժեայ քարերով, աւազով լցուած, ջրային բոյսերով զարդարած, պահվում են ջրի մէջ զանազան ձկներ, երբեմն առանձին խեցեգետիկներ, կրիաներ և այլն— այս է ակվարիումը:

այն ժամանակ իմ անսածներս նշանակութիւնը եւ առաւել լաւ կը գնահատէիք:

Ուրիշ օրինակ, դեերից կամ սատանաներից վախենալ և երկիւղ կրելը անհամար դժբաղդութեանց և պատահարների տեղիք է տալիս մեր խեղճ ժողովրդի մէջ: Երբ մայրերը սատանայի գոյութեան հաւատալով՝ մտթ տեղ անցկենալիս սարսափիք, միթէ միեւնոյնը չի պատահիլ ձեր որդուցը: Այնինչ՝ եթէ սատանայի գոյութիւնը մեկնութիւնը ստուգարանների և եկեղեցիների մէջ այնպէս ինչպէս և մեր մի քանի սուրբ հարք մեկնել են, այն է՝ իբրև բարւոյն հակառակ մի գաղափարի, այ՛ միմիայն մարդու իւր մտքի մէջն է և ոչ թէ ասանկին մարմնացեալ մի էակ, որ մեզ իբր թէ ամեն մտթ տեղ հաւածում է և այլն: — այն ժամանակ մեր ապագայ սերունդը կ'ազատուի հազարաւոր անակնունելի վտանգներից: Որքան օրինակներ կան թէ՛ սնտորհաճաւատ մարդիկ մտթ ժամանակ գերեզմանոցների մօտից անցկենալիս՝ երեակայական սատանաների կամ ուրուականների ձայներ լսելով՝ ահից մեռել են: . . .

Ներքին է այդ, բերենք այժմ այլ տեսակ մասնաւոր օրինակ թէ՛ զարգացման բարձր աստիճանը մարդուս որքան ընդունակ է անում իւր կրքերը զսպելու:

Սերնատէս իմաստունի մասին պատմում են թէ՛ մի օր իւր ծառայի վրայ չափազանց բարկացած՝ քիչ էր մնացել որ նորան խփէր (զարկէր): բայց ձեռքերը վայր իջնցնելով գոռաց փիլիսոփան. «Եթէ բարկացած չլինէի, անշուշտ քեզ պիտի ծեծէի վատութեանդ համար»:

Տեսէք, բարկութեան կրքի հետ նոյն բույնքին փիլիսոփայի ուշադրութեան նիւթ դառաւ այն միտքը թէ՛ բարկութեան ժամանակ մարդս անարգար կարող է լինել, այս հակադիր գաղափարը զսպելն նորա զգացմունքը և նորա կրքի ցասումն խսկոյն իջեցուց:

Էլ աւելորդ եմ համարում յիշել օրինակներ թէ մեր ազգի և թէ այլ զանազան ազգերի մեծ մարդոց կեանքից թէ՛ ինչպիսի անձնական զրկողութիւններ և հոգեկան ասնջանքեր, զարհուրելի զրպարտութիւնք և անարդարութիւնք ընդունակ են եղել համբերութեամբ (իւրեանց բարկութիւնք զսպելով) տանել, շատ անգամ նոյն այն անձինքներից, որոնց բարեկաւութեան համար աշխատել են, և դարձեալ առանց վհատութեան հաստատ են մնացել իւրեանց առաջուայ սիրոյն դէպի իւրեանց գործը, դէպի իւրեանց պայերախտ, ազէտ ժողովուրդը: . . .

Այսպիսի երկայնամտութեան մեծ ընդունակութիւնը եթէ մի կողմից ձեռք է բերվում զարգացման բարձր աստիճանով, միւս կողմից զորա համար սակաւ նշանակութիւն չունի մարդուս մանկական հասակի բարոյական կրթութիւնը:

Բարոյական կրթութեան մանրամասնութեանց վրայ այստեղ խօսելը ինձ շատ հեռուն կարող է տանել, այսքանս կ'ասեմ միայն, թէ բարոյական կրթութիւնը հիմնվում է միանգամայն այն զգացման վրայ, որ մտաւոր զար-

գացման հետ միացած՝ կարող է յաղթել միւս ետական կրքերին և սոցա բարի ընթացք տալ: Պա ընդհանուր սիրոյ զգացումն է, որ մեր քրիստոնէական կրօնի հիմքն է:

Երբ մի մանուկ մօր զրկից կը սուլորի սիրով վերաբերիլ դէպի ուրիշները, զթութեան քաղցր զգացումները տպաւորել իւր մէջ, նախանձի փոխարէն ուրիշների լաւութեան ուշախոսուալ և ընդհակառակը հեռի է պահվում չափազանց նեղ և ետական կրքերից, (որ աճում են շատ անգամ զբանակալական ճնշման ներքոյ) — ասն այն ժամանակ պիտի յառաջանայ մեր մէջ ևս սերունդ, որ ընդունակ լինի ամէն մանր կրքերից, մի դատարկամիտ անձնական վրէժխնդրութեան համար փոթորիկ չհանել, և ամէն բան մի անգամից ոտնակոխ չանել: . . . այն ժամանակ մեր կեանքը և մեր գրականութիւնը մանր և անմիա կրքերի ասպարէզ չի լինիլ, այլ բարձր գաղափարների մրցումն և իրագործումն:

Յանկանք, ձգտինք և աշխատինք ամէնքս, որ շուտ գայ այդ ժամանակը: . . .

III.

Բովանդակութիւն. — կրքերի հոգեբանական մեկնութիւնը իմացական փիլիսոփայութեան և բնախօսութեան հայեացքներով: մարդու անգիտակցական հոգեկան կեանքը և տեմպերամենտը իբրև հիմունք կրքերի այս կամ այն աստիճան արտայայտութեան: Օրինակի նշանակութիւնը բարոյական կրթութեան մէջ 1):

Տիկնայք և Տեանք.

Նախընթաց զրոյցներիս մէջ թէ և բաւական երկար ձեզ զբաղեցրի կրքերի առարկայով, սակայն չպէտք է մոռանանք, որ այդ առարկայի միմիայն մեզ հետաքրքրական մի կողմն ենք քննած, այն է՝ կրքերի ազդեցութիւնը մարդուս առողջութեան վրայ:

Որպէս զի փոքր ի շատէ աւելի ընդարձակ գաղափար կազմենք կրքերի մասին, իբրև լրութիւն և ամփոփումն մեր տուած ցիրեցան տեղեկութիւնների, ցանկալի է այժմ, որ փոքր ինչ մանրամասնօրէն խորհելինք կրքերի էութեան մասին և պարէինք կրքի ճիշտ հոգեբանական մեկնութիւնը:

Ամենքդ գիտէք, որ կիրքը առհասարակ հոգեբանական գիտութեան առարկայ է:

1) Այս զրոյցը միմիայն մասնաւոր չըջանի մէջ է ընթերցուած և պատրաստուած է գիտաւորապէս տպագրութեան համար, իբրև ընդհանուր լուսաբանութիւն նախընթաց զրոյցների՝ ի նկատի առնելով հոգեբանութեան աւելի հետաքրքիր ընթերցողներին:

Բայց չատերիք յայտնի պէտք է լինի, որ անձնա հոգեբանութեան երկու զպրօցներ (գիտութեան օւղղութիւններ) կան, յոր համահաւասար աշխատում ե մրցում են այդ գիտութիւնը մշակելու մէկն է իմացական հոգեբանութիւն կամ մտաւորական փիլիսոփայութիւնը միւրը՝ բնախօսական հոգեբանութիւնը:

Արդ պէտք է մեկ նս ըստ չափու ծանօթանալ ե իմանալ թէ՛ մէկ ե միւս զպրօցը ինչ կերպ են մեկնում կրքերի ծնունդ մարդու հոգու մէջ ե նոցա գոյութեան պայմանները:

Փիլիսոփայ հոգեբանները զանազան ժամանակ զանազան կարծիք են յայտնած կրքերի մասին: Արջին ժամանակների հոգեբանների տարածուած կարծիքն այն է, թէ՛ կրքերը յառաջ են գալի մարդու մտաւոր պատկերացումներից կամ գաղափարներից: Այսինքն թէ՛ երբ մի անգամից շատ գաղափարներ յայտնվում են մեր գիտակցութեան մէջ, այդ ժամանակ հաճոյական կամ ուրախութեան հոգեկան շարժողութիւն ենք զգում. կամ երբ մի տպաւորութեան ազդեցութեան տակ նոյնպէս շատ գաղափարներ մեր գլխից (գիտակցութիւնից) յանկարծակի անյայտանում են, քան թէ այդ պահանջում էր սկզբնական տպաւորութիւնը, մեր մէջ երկիւղի կամ վախի յուզմունք են յառաջ գալի: Բարձրական կրքերը նոյն կերպ մեկնվում են թէ՛ երբ մի մտաւոր գաղափար մեր հոգու մէջ առաջին տեղը բռնելով ընդդիմադրում է մեր միւս մտքերին, այս ժամանակ մենք զգում ենք սաստիկ բաղձանք կամ իղձ:

— Ի՞նչպէս է մեկնում բնախօսական հոգեբանութիւնը կրքի ծնունդը:

— Երբ որ և իցէ տպաւորութիւն կամ հանգամանք սաստիկ կերպով զարթեցնում է մարդու մէջ համապատասխան զգայութիւններ կամ զգացումներ, որոնք մեր մտքերի ընթացքը փոխում են, կամ մեր գիտակցական մտքերի կապը ընդհատում են, այդ ժամանակ մենք զգում ենք կիրք՝ հոգեկան յուզմունք: Երբ մի այլ տպաւորութիւն զարթեցնում է այն զգացումները, որոնք փոխում են մտքի ընթացքը ազգայի համար, մեղ նկատելի է լինում կրքի միւս կողմը՝ սաստիկ բաղձանք, իղձ:

Ո՞ր զպրօցն է ուղիղ կիրքը մտաւոր պատկերացումներից և գաղափարներից, թէ զգացումներից է ծնում: Այս հարցը որոշելու համար՝ հարկաւոր է մի թեթև հայեացք ձգել, այդ զպրօցների քննութեան եղանակները կամ մեթոդների վերայ:

Իմացական հոգեբանութիւնը քննում է մարդու հոգու յայտնութիւնները՝ ըստ մեծի մասին իւր բոլոր տեղեկութիւնքը առնելով կատարելաւ և բարձր զարգացման հասած գիտակցութիւններից, և ստանից օրէնքներ զուրս բերում այլայլ հոգեկան դրութեանց համար: Ուրեմն —

քննում է իրը իւր ամենաբարդ հանգամանքներում, եթէ չասենք էլ թէ՛ մարդու գիտակցութիւնը մի բաւականին շատ փոփոխութեանց ենթարկուած հարցաւոր է, որի ցուցմունքներին շատ անգամ չէ կարելի հաստատ նշանակութիւն տալ: Այն ինչ՝ բնախօսական հոգեբանութիւնը քննում է հոգու յայտնութիւնները զխաւորապէս համեմատութեան՝ բաղդատութեան մէջ, աշխատելով զնոյնութեան իջնել հոգու այն ստորին աստիճանները, որ մեք գտնում ենք ամենատար և աւելի բարձր կենդանիների դասում, մարդու մանկական հասակում, ապուշների և խելագարների մէջ, ուր հոգու բարդ կողմերը աւելի պարզուած կամ տահմանափակուած ներկայանում են մեր զիտողութեանը:

Փոխաբերութիւնով (օրինակով) հասկացնեմ ձեզ միտքս:—Փիլիսոփայ—հոգեբանը նման է հմուտ և փորձառու այգեպանի, որ շատ ընդարձակ և օգտակար տեղեկութիւններ ունի պտղատու ծառերի և զանազան բոյսերի արտաքին յատկութիւնների մասին, նոցա գործնականապէս անուշանելու մասին: Բայց եթէ այդպիսի այգեպաններին հարցնենք բոյսերի ընդհանուր կազմութեան և աճման բնական կամ հիմնական օրէնքների մասին, նոցանից իւրաքանչիւրը կը յայտնեն իրացուց շատ զանազան տեսութիւններ, իբրև իրանց մտքի ծնունդ և ոչ իրական փաստերի վրայ հիմնուած: Այն ինչ՝ բնախօս հոգեբանը նման է բնագէտ—բուսաբանին (բօտանիկ), որ մի հիասքանչ ծառի գոյութեան բնական օրէնքները հասկանալու համար՝ իւր մանրակրկիտ քննութիւնները սահմանափակում չէ ծառի արտաքին տեսքով, և գործնական տեղեկութիւններով պտուղների մասին, այլ ծառի ամէն մի մասին թէ՛ տերևների, թէ՛ բնի և թէ՛ արմտիկները՝ ներքին կազմակերպութիւնը խոշարացոյցի տակ քննելով և համեմատելով նոցա միւս ամենապարզ բոյսերի՝ կազմութեան, անհամար փորձերով հետազոտում է այն Ֆիզիքական և քիմիական գործողութիւնքը, որ կատարվում են յիշեալ մասերի մէջ— և ապա ընդհանուր տեսութիւն կազմում այն հիմնական օրէնքների մասին, որ կառավարում են ծառի բոլոր գոյութիւնը՝ սկսած գաղաթից մինչև արմտիկները:

Պէտք է հարցնէք, որ ուղղութիւնն է հարկաւոր կը պատասխանեմ—երկուսն ևս:

Լաւ է, որ այգեպանն ունենայ բոլոր բուսաբանական տեղեկութիւնները. Լաւ է, միւս կողմից որ և բուսաբանը, գիտնայ հմուտ այգեպանների անհամար զիտողութիւնքը. վերջինները գործնական կեանքի մէջ անհրաժեշտ զիտելիք են, ինչպէս և փիլիսոփայ հոգեբանների զիտողութիւնները մանկավարժութեան յառաջադիմութեան բաւական զարկ տուած են, թէ և հոգեկան գործողութեան բնական հիմունքը շատ անգամ թիւր մեկնած լինէին, շտապելով իրանց սեփական գիտակցութեան ցուցումները ընդհանուր օրէնքների աստիճան բարձրացնել: Եւ իրաւի, մարդու հոգեկան կեանքը միայն գիտակցական կեանքից չէ բաղ-

կացած, ինչպէս օրինակ՝ Գեկարտ փրկիտփայի ամենիդ յայտնի կարծիքն էր, թէ՛ «մտածում, ուրեմն՝ գոյութիւն ունիմ, կամ— ո՛չ, մարդու հոգու մէջ կայ և անգիտակցական կեանք, որ ով շատ անգամ մարդս իւր զանազան աստիճաններով ապրել կարող է:

— Մենք կրտսններ, որ ո՛չ միայն կրքերի, այլ և մաածողութեան արևատը այս անգիտակցական կեանքի մէջ պէտք է որոնել: Անգիտակցական հոգեկան կեանքի երևոյթներին թէև բաւական ուշադրութիւն նուիրում են և փրկիտփայ հոգեբանները, սակայն այդ առարկան առաւել մշակվում է այժմ բնախօս հոգեբաններից և հոգեբույժներից: Պարտք էմ համարում փոքր ինչ ծանօթացնել ձեզ այդ անգիտակցական հոգեկան աշխարհի նշանակութեանը, որ պէտք է մեր նիւթին:

Մարդ շատ անգամ այս և այն հանգամանքներում առանց որ և է գիտակցութեան ո՛չ միայն զանազան շարժողութիւններ է կատարում, այլ և նորա գլխումը շատ զգացմունք և մտքեր են պատում, որոնց մասին ինքը՝ մարդը ո՛չ մտածել և ո՛չ յիշել կարող է, որովհետև չգիտէ նոցա գոյութիւնը իւրեան մէջ: Վերջին ժամանակներս բնախօսական հոգեբանութիւնը սկսած է առանձին ուշադրութիւն դարձնել մարդու այս անգիտակցական հոգեկան կեանքի վերայ: Հռչակուած հոգեբույժ Մաուրուլին ասում է անգամ թէ՛ «մարդու շատ գործողութեան, մէջ այդ անգիտակցական հոգեկան կեանքը աւելի մեծ դեր է խաղում, քան թէ գիտակցականը»: Համբաւաւոր Գրեզինկերը ասում է նոյնպէս թէ՛ հոգույ մէջ գիտակցական չքաւոր կեանքի հետ անդադար տեղի ունի մտքի անգիտակցական—աւելի հարուստ աշխատանք, որից գլխաւորապէս և կախումն ունի մարդուս բնաւորութիւնը ինքնուրոյն և յանկարծակի ծնած մտքերը: Այդ բանը հաստատում է և Վոլոնտը իւր պսիխո-ֆիզիօլոգիայի մէջ:

Վեր առնենք օրինակներ: Ամենքիս շատ անգամ պատահած է, որ աշխատել ենք մի շատ կարևոր բան մտքներս ձգելու, (այսինքն այն բանը, որ հաստատ մեր հոգու մէջ կայ, բայց անգիտակցական հոգեկան կեանքի խորքերում թաղուած է,) և քանի գիտակցութեանը զօր ենք տուել, այնքան աւելի դժուարացել է մոռացածը մտարերել: Այդպիսի դէպքում ժողովրդական փորձը անհ ինչ հնար է ցոյց տալի. չպէտք է միտքը աշխատացնել մոռացածի վերայ, այլ պէտք է հանդարտօրէն մի այլ բոլորովին անտարբեր բանի վերայ մտածել, և անհ իսկոյն անգիտակցական խորքից յանկարծ հասնում է գիտակցութեան այն մեր մոռացածը, երբ մենք նորան բոլորովին չէինք սպասում:

Պատմում են հանճարաւոր և օգտաւէտ գիւտեր անող մարդկանց կեանքից, ըստ նոցա խոտտովանութեան, թէ՛ մի գիւտի վերայ երկար աշխատելից յետոյ երբ չեն կարողացել վերջնակէտին հասնել, թողել են բանը անվճիռ: Շատ անգամ ամիսներ անցած, մէկ էլ տեսնես մի հասարակ խօսակցութեան ժամանակ, մի աննշան դէպքում, յանկարծ խնդիրը ինքնբարձրեան գլխումը վճռուած յառաջ է եկել նոցա գիտակցութեան մէջ:

Հետաքրքրական է և հետեւեալ դէպքի պատմութիւնը, որ բերուածին Մաուրուլի հոգեբուծի գրքում և զանազան հոգեբանական գրուածներում: Մի 25 տարեկան անուշ, անգրագէտ աղախին հիւանդանալով վարցար մի տեղակցաւով, իւր գիշերային ցնորմունքների մէջ սկսել էր զանազան մտքեր յայտնել յունական, լատինական և հրէական լեզուներով, և այն շատ բարձր ոճով: Այդ բանը այնքան զարմանալի հրաշք էր երևում, որ կաթոլիկ հոգևորականը (հարաւային Գերմանիայում էր դէպքը) և հիւանդին չըրկատողները վճռել էին, թէ այդ երևոյթը սատանայի գործ է, թէ հիւանդը ղիւսահարուած է: Բարեբաղդաբար հիւանդի մօտ բերին մի երիտասարդ բժիշկ, որ ինչպէս սովորաբար բժիշկների պարտքն է, անշուշտ պէտք է աշխատէր սատանայի գոյութիւնը ոչնչացնել և նորա հրաշքները ցրել: Նա սկսեց ամէն կողմից իւր հիւանդի անցեալի մասին տեղեկութիւններ հաւաքել: Գուրս եկաւ, որ զա աղջիկ ժամանակից որբ մնացած ծառայելիս է եղել մի գիտնական ծերունու՝ բողոքական պատօրի (երէցի) մօտ: Այդ պատօրը սովորութիւն է ունեցել առաւօտները իւր սիրած յունական, հրէական հեղինակներից բարձր ձայնով կարդալ, քայլելով պատշգամբի վերայ, որ խոհանոցին մօտ էր: Բժիշկը գտնումէ պատօրի քեռորդու մօտ նորա գրքերը, որոնց զանազան գլուխների սկզբներում նկատվում են աղախնու արտայայտած ցնորական մտքերը, ուրեմն՝ այդ լուեղձ կիներ առանց իմանալու թէ՛ նա լատինական և յունական բառեր իւր ուղեղի մէջ ըմբռնում է, ըմբռնել է հակառակ իւր կամաց: Եւ երբ ուղեղի այն հին խորշիկները զրգովել են հիւանդութիւնից, յառաջ են եկել և հիւանդին բոլորովին անիմանալի հին տպաւորութիւնները:

Վերջապէս մտաբերեցէք թէ՛ ինչ բաներ չի տեսնիլ մարդս երազների մէջ, սրտեղից են դոքա, եթէ ոչ նոյն անգիտակցական կերպով ստացած բիւրաւոր տպաւորութիւններից: Նոյնպէս ձեզանից շատերը, կարծեմ, լսած կը լինիք, թէ քլօրօֆօրմի, ափիօնի և այլ քնացնող նիւթերի ազդեցութեան տակ մարդիկ ինչ զարմանալի և վաղուց մոռացած պատմութիւններ չեն արել, որ սթափելուց յետոյ իրանք ևս զարմացել և ապշել են, լսելով ուրիշներից իրանց պատմութիւնը, չհաւատալով անգամ, թէ այդպիսի բաներ իրանք արտայայտած լինէին:

Ո՞վ չէ լսել երազաըջիկների (սօմնամբիւլների, լուսնոտների) մասին թէ ինչպիսի ճարպիկ գործողութիւնք նոքա կատարում են, ման գալով անվնաս ահագին բարձրութիւնների, պատշգամբների, բարակ փայտերի վերայ, այն ինչ արթուն ժամանակ անշուշտ նոքա վայր պէտք է ընկնէին այդպիսի տեղերից և ջախջախուէին...

Մեր սովորական կեանքից այսպէս հարկաւոր օրինակներ կարելի է բերել, որոնցից պարզ կ'երեի անգիտակցական կեանքի գոյութիւնը և նշանակութիւնը: Ո՞ւմ չէ պատահել երազի մէջ այնպիսի գեղեցիկ ճառախօսութիւն անել, որ արթուն ժամանակ երբէք չի յաջողի:

Մեզանից ո՞րը չէ փորձած աշակերտութեան ժամանակ, որ երեկոյին զասերը կատարեալ չսերտած՝ այլ՝ միայն մի երկու անգամ կարդացած,

քնել ենք և առաւօտեան զարթած մեր դասը աւելի լաւ պարզուած ենք տեսել մեր գլխներում:

Անցեալ օրը ես այցելութեան էի գնացել մեր մի բանաստեղծին, նա վերջացրել էր իւր վիպասանութեան երկրորդ մասը, և շատ նեղանում էր, որ ինքը պէտք է արտագրէ: Նորա հիւանդութիւնը գիտենալով ես առաջարկեցի արտագրել սալ: «Ո՛չ», պատասխանեց նա ժպտալով, ուրիշը այս հում նիւթի մէջ զուգը կը ջարդէ, բայց չէ կարող դուրս գրել այն, ինչ որ ինձ է պէտք: Ի՞նչից է այդ: Որովհետեւ բանաստեղծը իւր ոգևորութեան բողբոջներն շտապում էր իւր անգիտակցական խորքերից ծնած պատկերները, որքան կարելի է, շուտով դուրս շփոթել, շատ անգամ չըհասցնելով ձեռաց մկանունքները պատկերների իրար հետեւում արագութեամբ գրելի մէջ: Նա միայն հասցնում է կարճառօտ էսկիզներ (զճագրութիւնք) ձգելու: Եւ յետոյ դուրս գրելու ժամանակ՝ երբ գիտակցութիւնը զօրեղ գործում է պատահում է, որ իւր սեւագրի մէջ մի քանի խօսակցութիւնների և պատկերների կապը միւսների հետ ինքն ևս չէ հասկանում և ստիպուած է դուրս ձգել:

Այս է պատճառը, որ շատ անգամ երեկի բանաստեղծներ և արտիստներ, ըստ իրանց խոստովանութեան, իրանք ևս զարմացել են թէ ի՞նչպէս իրանք կարողացել են յառաջացնել զեղեկութեան այնպիսի մանրամասնութիւնները, որ սովորաբար հէնց իրանց այնպա էին: Այս է պատճառը, որ կան բանաստեղծներ, որ սովորական գիտակցական կեանքի մէջ իրենանց վարմունքով, ընկերական յարաբերութիւններով և գործնական մտածողութիւնով շատ թերութիւններ են ներկայացնում: Իսկ նրանց գրուածները երբեմն կատարելութիւն են լինում և ցոլացնում են իւրեանց մէջ մեծ խելք և բարոյականութիւն:

Ի հարկէ ամէն ուղեղ իւր մանկութեան, պատանեկութեան և այսպաւորութիւնների կամ զգայութիւնների հետքերը չէ կարող իւր անգիտակցական խորշիկներում այնպէս վառ պահել, որ ոգևորութեան բողբոջներին նրանք իրանց սկզբնական թարմութեամբ և պայծառութեամբ յառաջ գան՝ լիակատար զգացմունք դարձած:

Այս է պատճառը, որ ամէն ուղեղի բան չէ բանաստեղծութիւնը: Այս է պատճառը, որ տաղանդը և հանձարը, արդարացի կերպով բնատուր ձիրքեր են համարվում, որոնք կրթութեամբ և աշխատութեամբ միայն կատարելագործվում են և աւելի լայն աստղարեզների վերայ սփռում իրանց ձիրքը: Չպէտք է մոռանանք ևս, որ ուղեղի անգիտակցական կեանքը սնունդ է առնում ոչ միայն զրոյց ստացած տպաւորութիւններից, այլև ներքին իւր կազմուածքի բոլոր գործարաններից, և նոյն իսկ այն արիւնից, որ օտոգում է ուղեղը: Այս է պատճառը, որ երբ մարդ ստամոքսի մի թեթև սկարութիւն սնի, օրինակ՝ փորի ամրութիւն, մի մաշը ցաւում է, և այլն, այդ դէպքում նա աւելի ենթարկվում է տխրութեան, բարկութեան և այլ կրքերի: Երբ փոքր ինչ ջերմութիւն ունի, սիրտը աւելի առատ արիւն է զրկում ուղեղին, զարձակ բոլորովին ուրիշ հոգեկան

դրութիւն է լինում: Շլեղելի պատմութիւնը, որ շատ հոգեբանական գրուածները մէջ յիշվում է, ևս առաւել ձեռք պիտի համոզէ որ կրքերը կարող են ծնանիլ առանց որ և է գիտակցութեան, անգիտակցական կեանքի խորքերից: Մի կին, ասում է Շլեղելը, իւր յուրթեան 4-րդ ամսից ամէն գիշեր երազի մէջ չափազանց ուրախութեան կրքերի էր ենթարկվում և վերջում մի գեղեցիկ մանկիկ գալիս էր նորան համբուրում: Այս երազը կրկնվում էր և այնպիսի օրեր, երբ կինը ամբողջ օրը զբաղուած էր լինում տնային գործերով և մինչև կէս գիշեր հիւրերով և այդպէս զաղրած՝ յոգնած քուն իր մտնում: Կինը աղատուեցաւ այդ երազական մանկիկի անդադար այցելութիւններից այն ժամանակ միայն, երբ երեխան աշխարհ տեսաւ, երբ մօր ուղեղը ազատուեց արգանդից ստացած անգիտակցական տպաւորութիւններից: Այսպիսի դիտողութեանց հիման վերայ էր, որ առաջուայ ժամանակների փիլիսոփաները մարդկային կրքերի ազբիւրը, բունը համարում էին բուսական գործարանները (արիւնային, մաղձային և աւիշային գործարանները):

Եթէ վերցնենք օրինակներ խելագարներու կեանքից, մենք կը տեսնենք, որ երբեմն նոցա սանձարձակ կրքերի պատճառը լինում է նոցա բուսական գործարաններում կատարուած անկանոն գործողութիւններից և սոցա անգիտակցական տպաւորութիւններից ուղեղի վերայ:

Գառնանք այժմ մանուկների և ապուշների կեանքին: Այստեղ ևս մենք տեսնում ենք, որ նոքա շատ սակաւ մտաւոր պաշար՝ զաղափարներ ունին, բայց աւելի շատ կրքերի ենթարկուած են: ամէն մի թեթև անբաւականութեան զգացումից ապուշը ցասում և փոթորիկ է պրծացնում: ամէն մի թեթև հաճոյական զգացումով՝ մանկիկին կարելի է հրճուանք պատճառել: Ի՞նչենք կենդանեաց զասակարգերի մէջ, մենք կը գտնենք կենդանիներ, որ համարեան բոլորովին զօրեղ են գիտակցական կեանքից, բայց այնու ամենայնիւ զգայութիւն և զգացողութիւն ունենալով՝ բաւական չափով կրքեր են ներկայացնում:

Այսքան օրինակները և փաստերը կարծեմ թէ բաւական են, որ մարդ համոզուի թէ՛ իրաւի կրքերը ծնունդ են առնում զգացումներից և ոչ մտաւոր գիտակցական ըմբռումներից կամ զաղափարներից:

Ուրեմն՝ հետեւելով հոգեբոյժ Մայներթին, պէտք է ընդունենք թէ՛ կրքերը իւրեանց հակադիր յատկութիւններով (հաճոյական կամ ահաճ) մի որոշեալ գիտակցական գործողութիւն չեն մեր հոգու մէջ, այլ մեր ուղեղի խորքերում տպաւորուած զգայութեանց չափազանց ցօրեղանալը: Օրինակ՝ վաղուց է իմ երախայիս չեմ տեսել, տուն եմ գալիս և տեսնում եմ երեխաս խաղում է մի օտար, իւր նման, երեխայի հետ: Ի՞նչ է պատճառը, որ իմ երեխայի տեսքը և խաղը իմ մէջ մի առանձին զայլման և ուրախութեան կիրք են ծնուցանում, իսկ օտարինը— ոչ: չէ որ օտար երեխայից ևս գիտակցութեանս նոյն չափով տպաւորութիւններ և մտաւոր պատկերացումներ են ներկայանում, որչափ իմ երեխայից:

Փրկիստփայ—հոգեբանը կը պատասխանէ, զորովհետեւ այն ընդէին, երբ անսայ երեխայիս, զիտակցութեանս մէջ յառաջ եկան անհամար գաղափարներ նորա վերայ ունեցած անցեալ հոգատարութեանցս մասին և այլն:

Ո՛չ մի ակնթարթում անհամար գաղափարներ չեն կարող ներկայանալ գիտակցութեան, այլ՝ երեխայիս անցեալից ստատուած խանդակաթ զգայութեանց և զգացումներին հետքերը, որ խորը ազաւորուած մնում էին իմ ուղեղի խորշիկներէ և ջղերի մէջ. նոքա ան մի ակնթարթում մանուկի տեսքից ուղեղիս թելերէ բարակ կապակցութեան օխտեմայով բոլորը շարժեցան, առանց որ և է որ ոչ եւլ գաղափարներ հասցնեւ իմ գիտակցութեանը, և ընդհատելով մտքիս ընթացքը՝ հոգեկան միութարութեան՝ ծնողական սիրոյ կիրքը իմ մէջ յառաջ բերին:

Մայներթն ասում է, նոյն իսկ սկզբնական զգայութիւնքը եթէ զարթում են ուղեղի շատ և շատ խորշիկներէ մէջ միանուազ անշուշտ կիրք կը յարուացնեն:

Օրինակ, եթէ մենք շատ տաք ջրի մէջ միայն մեր մէկ մատը դնենք, փոքր ինչ անբաւականութեան զգացումով մատը դուրս ենք քաշում, իսկ եթէ ամբողջ թեր նոյն տաք ջրի մէջ ընկնի և այդ կերպ զգայական ջղերի միջոցով առաւել շատ խորշիկներ զարթին մեր ուղեղի մէջ, մենք կը զգանք բարկութիւն, վիշտ և այլ այսպիսի կրքեր:

Այս բոլոր օրինակներից այժմ հասկանալի պիտի լինի, որ կրքի սկզբնական հիմքը զգացումն է: Եւ այդ ինքն ըստ ինքեան պարզ պէտք է լինէր ամէն ժամանակ և ամէն դպրոցի համար, եթէ ուշ կարծուէր, որ շատ անգամ կիրքը իւր անունն իսկ առնում է այն զգացումից, որ նորա հիմքն է: սիրոյ կիրքը՝ սիրոյ զգացումից, ատելութեան կիրքը՝ ատելութեան զգացումից և այլն:

Կրքի և զգացումի զանազանութիւնը միայն այն տեղ է, որ զգացմունքը մարդուս մտքի ընթացքը չի փոխում, ամէն հանդարտ և երկար բազմակողմանի լողիկական մտածողութիւնն անգամ մէկ կամ մի քանի զլխաւոր զգացումների հետ և նրանց ազդեցութեան տակ է կատարվում:

Այն ինչ՝ կիրքը շատ շօշափելի կերպով փոխում է մտքի ընթացքը: Երբ մի զգացմունք չափազանց զօրեղանալով մարդուս մտքի մէջ տիրապետել է տալի միմիայն մի քանի գաղափարների նեղ շրջան, միւսները անհետացնում է գիտակցութիւնից, մենք ասում ենք մարդը կրքի ազդեցութեան տակ է: Բարկացած մարդը միմիայն մի բան է լաւ հասկանում, որ իւր բարկութիւն շարժող առարկային պէտք է վիտս հասցնէ խօսքով կամ Ֆիզիքական մի հարուածով: Յանկարծակի և չափազանց կրքով սիրահարուողը շատ անգամ իւր սիրեցեալի ամենաանտանելի և ամենազարհուրելի կողմերը չէ կարող նկատել և այլն: Բայց երբ կիրքը սաստիկ չէ, մի տիրապետող գաղափարի հետ ուրիշ երկրորդական մտքեր և կարող

են յառաջ գալ. սակայն դարձեալ նոյն գաղափարին սերտ կապակից և համանման մտքեր, ոչ երբէք հակադիր մտքեր, որ կարող էին կիրք յարուցանող տպաւորութիւնը աւելի բազմակողմանի մեր գիտակցութեան մէջ պարզել: Ուրեմն գիտակցութիւնը այս դէպքում ևս դարձեալ սամանափակուած է, մտքերի մի չափ շրջանից չէ կարող դուրս գալ: Այս է պատճառը, որ մարդիկ մի հասարակական գործ քննելիս, երբ այդ քննութիւնը այս կամ այն բարեկամի կամ իրանց նախանձի և ատելութեան առարկայ եղած մարդու անձնաւորութեանն են կայցնում, երբէք չեն կարող գործը իւր իսկական էութեամբ քննել, չեն կարող արդարադատ լինել և բազմակողմանի կերպով նայել գործի արդիւնաւորութեան կամ ապարդիւնութեան: Այս է պատճառը, որ կրքոտ հակառակորդների իրարու անձնաւորութեան մասին ունեցած կարծիքների մէջ ըստ մեծի մասին զարմանալի չափազանցութիւն է լինում և այլն:

Ահա կրքի այս իւրեան յատուկ առընչականութիւնը կամ ազդեցութիւնը գաղափարների ընթացքի վերայ առաջին պատճառն է, որ մի քանի հոգեբան փիլիսոփաներին երևացել է թէ՛ կիրքը մտաւոր պատկերացումներից, գաղափարներից է յառաջանում:

Բայց վերառնենք այժմ քաղաքակրթեալ մարդուն իւր հոգեկան բարդ հանգամանքներում, իւր կրթութեան և գործունէութեան անհամար պայմաններով, մենք կըտեսնենք, որ զանազան տեսակ գաղափարներ որևիցէ արուեստի և գիտութեան վերաբերեալ, հայրենեաց, անձնական պատուի վերաբերեալ և այլն, շատ և շատ անգամ կրկնուելով մեր գիտակցութեան մէջ, այն աստիճան սերտ կապվում են մեր բոլոր զգացումներին հետ, որ լիակատար համոզմունք դառնալով՝ կազմում են մեր երկրորդ աւելի բարձր ևսք, մեր մարդկային եսը: Այդ մեր գիտակցական եսին ամէն հակառակ գաղափար զարթեցնելով մեր մէջ նոցա հետ կապակցուած անհամար զգացումները նոյնպէս յառաջ են բերում կրքեր: Ահա այս է երկրորդ պատճառը, որ մի քանի փիլիսոփաներ իւրեանց զարգացած գիտակցութիւնը միայն քննելով՝ կրքերի հիմունքը մտքերի և գաղափարների մէջ տեսնում են: Եւ իրաւի իւրաքանչիւր մարդու կեանքի կոչման գաղափարները այն աստիճան սերտ կապակցուած են նորա զգացմանց հետ, որ գիտակցութիւնը դժուարանում է բաժանել այդ գաղափարներին և նոցա հետ կապուած զգացումների զանազան ազդեցութիւնը մեր հոգեկան կեանքի վերայ: Այս ամէն բացատրութիւններից յետոյ կրքի իսկական նշանակութիւնը մեզ աւելի ամփոփ կերպով ներկայացնելու համար պէտք է ասենք թէ՛ ամէն սաստիկ և զօրեղ զգացմունք ներգործելով մարդուս մտքերի ընթացքի վերայ, հոգեկան շարժողութիւն է յառաջացնում, որ մենք կիրք ենք կոչում:

Կրքերի աւընչութիւնը եթէ միւս հոգեկան ոյժերի վերաբերութեամբ քննենք, մենք կըտեսնենք, որ ուշագրութիւնը կրքի հետ բաւակա-

նին մտա կապ ունի. երբ մեր ուշադրութեան ոյժը կենդրոնանում է այս կամ այն զգացումի վերայ՝ այդ զգացումը զօրեղանում է և կիրք է յառաջ բերում:

Եթէ կեանքի դանազան հանգամանքներից մեր ուշադրութիւնը շատ շուտ հաճոյական զգացմանց վերայ է կենդրոնանում, մենք աւելի ուրախ և զուարթ հոգեկան դրութիւն ենք ստանում: Եւ այդ պատճառով հաճոյական կրքերը մեր մէջ աւելի շուտ են զարթնում (սէր, ուրախութիւն): Իսկ ընդհակառակը եթէ մեր ուշադրութիւնը ստէպ ստէպ սհաճ զգացմանց վերայ է կենդրոնացած՝ մեր հոգեկան դրութիւնը (աւելի տխուր է լինում, մեր մէջ կարող են տիրապետել աւելի սհաճութեան դասակարգին վերաբերեալ կրքերը (բարկութիւն, տխրութիւն և այլն):

Մենք արդէն մի տեղ յիշեցինք թէ՛ 2) բնագիտական և ժողովրդական դիտողութեանց համեմատ, ինչպէս երբեմն զանազան կիրքերը, նոյնպէս և տնտեսական հոգեկան դրութիւնը ջղերի միջոցաւ կարող է ժառանգաբար հաղորդուիլ: Ահա՛ կրքերի վերաբերութեամբ այս ժառանգական ջղային տրամադրութիւններն են, որ կոչվում են աւելի պարզ և անհասկացելի մարդ, օրինակ, արիւնային բնաւորութիւն ունի, նա անգիտակցաբար առաւել ենթարկուած է ուրախութեան, զուարճութեան կրքերին. եթէ մաղձային է, բնազդաբար նա աւելի բարկացող է և այլն, չնայելով որ երկու զանազան տեմպերամենտի (բնաւորութեան) տէր մարդոց մտաւոր զարգացման աստիճանը բոլորովին համատեսակ ևս լինէին:

Այս կերպ քննելով կրքերի սկզբնական պայմանները, մենք նոյնպէս հիմքը տեսանք մարդու զգայութեանց և զգացմանց մէջ, որ շատ անգամ մեր անգիտակցական խորքերում տպաւորուած մնում են, իբրև մեր սկզբնական՝ կենդանական և ս-ի բազադրութիւնները, և որոնք աւելի կամ սակաւ զօրեղ ազդում են մեր հոգու վրայ, նայելով մեր ժառանգական ջղային տրամադրութեանց և մեր բարոյական ու մտաւոր կրթութեան, որի մասին մենք խօսեցինք փոքր ի շատէ մեր երկրորդ զրոյցի վերջում:

Այս հետազոտութիւններից արդէն պարզ պիտի լինի ամենքիդ, որ երեխայի վերայ ոչ մի տպաւորութիւն անհետք չէ կորչում. թէ՛ իւր առողջ կամ վատ առողջ կազմուածքի տպաւորութիւնները և թէ՛ արտաքին աշխարհի տպաւորութիւնները, իբրև զգայութեանց հետքեր, մնում են մինչ ցմահ ուղեղի և ջղային դրութեան մէջ, ուրեմն՝ հասկանալի է, թէ՛ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի կրթութեան մէջ նաև օրինակը, այն, այն սկզբնական անգիտակցական տպաւորութեանց տակ փոքր առ փոքր աննկատելի կերպով կազմվում է երեխաների բարոյական բնաւորութիւնը: Ուստի ամենամեծ և ծանր ուշադրութիւն պէտք է դարձնենք այն հանգամանքին, թէ՛ մանուկին նոյն իսկ ծնած րոպէից

ինչ տպաւորութիւններով ենք շրջապատուած, ինչ օրինակներ է նա տեսնում:

ԱՌԱՐԿԱՅԵՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ — Գասախօսութեանց և առարկայի գրականութիւնը շատ մեծ է: Պարտք էմ համարում այստեղ բերել միայն այն հեղինակութիւնները, որոնցից օգուտ էմ քաղած՝ հրատարակական զրոյցներս պատրաստելիս:

Հայերէն լեզուով:
1) Թովմաս Ըփամի «Տարերք մտաւորական փիլիսոփայութեան» թարգ. Տ. Ղազարոս Պողոսեանի կ. Պոլիս. 1870 թ.

Օգտակար տեղեկութիւններով լի ընդարձակ ձեռնարկ, սակայն ուսումնական խիստ մշակութիւնից զուրկ, հոգեբանութեան բնախօսական ուղղութեան անձանօթ:

2) Սեդրակ Մանդինեանի «Համառօտ մանկավարժութիւն» Տփլիս 1876 թ.

Այս գրքի մէջ գտայ իմ նիւթիս համար ևս քանի մի կարևոր հոգեբանական դիտողութիւնք և սահմանափակութիւնք:

Օտար լեզուներով:
3) NAHLOWSKY. Das Gefühlsleben etc. Leipzig 1862. (Նահլովսկի—«Զգացմանց աշխարհ»:

Այս գրուածքի մէջ հեղինակը ներկայացրել է ամփոփ կերպով վերջի ժամանակների հոգեբան—փիլիսոփաների (Հերբարտ, Գրօբիշ, Յիլլերյ Ստրիւմպել և այլն) կարծիքները զգացումների և կրքերի մասին:

4) WANDT. Grundzüge der Psycho - physiologie. Leipzig. 1874. (Հիմունք բնախօսական հոգեբանութեան):

Այս գրուածքը առ այժմ ամենայաջող փորձն է բնախօսական մեթոդով հոգեբանութիւնը մշակելու:

5) Th. MEYNERT. Zur Mechanik des Gehirnbaues. Wien 1874. (Մէյնէրթ — Ուղեղի կազմութեան մեքենաբանութիւնը):

6) J. Luys. Le cerveau et ses fonctions. Paris 1876. (Լիւսի — Ուղեղը և նորա գործողութիւնը): Վերջի երկուսը ամենաառաջնակարգ հեղինակներն են, որ ուղեղի անդամազննութիւնից և բնախօսութիւնից շատ հարկաւոր և ծանրակշիռ հոգեբանական դիտողութիւններ են յայտնել:

7) Манасевъ. Въ Сборникѣ работъ и пр. С. П. 1876: «Материалы для вопроса объ этиологическомъ и терапевтическомъ значеніи психическихъ вліяній. (Մանասէյին. Հոգեկան ազդեցութեանց նշանակութիւնը հիւանդութեանց պատճառաբանութեան և բժշկութեան վերաբերութեամբ.)

Իբրև հմուտ գրադարանագէտ (բիբլիօդրաֆ) հեղինակը այս նիւթի վերաբերութեամբ ներկայացնում է անհամար քաղուածներ, հաստատ աղ-

1) Расположение духа, Gemüthslage, humeur.
2) Տ. Չ. Ս. եր. 111... տեմպերամենտի մասին:

բիւրններից՝ բժշկների և բնագետների գրուածներից, Մեր առաջի գրոյցի մէջ բերած օրինակների չատ մասը առած ենք սոյն ռուս գիտնականի գրուածից, որը կարելի է ասել՝ անթիւ օրինակների կուտակութիւն է:

8) Гривингеръ: Душевныя болѣзни. С. П. 1867.

9) Маудсли. Физіологія и патологія души. 1871 С. П. (I. часть).

10) Leidesdorf-ի «Հոգեկան հիւանդութեանց» ձեռնարկի այն մասերը, որ վերը յիշածս պրօֆ. Մէյնէթին են պատկանում:

1870 թ. 2-րդ հատորի 1-րդ գլուխը:

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները, որոնք կարող են ծագել սրտի անոթներից, որոնք կարող են ծագել սրտի անոթներից:

2) Սրտի Մանրէները և նրանց պատճառները:

Սրտի մէջ գտնուող սրտի անոթները և նրանց պատճառները:

Վ Ե Ր Ջ.

3) ZAHNOWSKY. Das Gehirnleben etc. Leipzig. 1863.

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

4) WANDT. Grundzüge der Psycho-Physiologie. Leipzig. 1874.

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

5) Dr. MEYNER. Zur Mechanik des Gehirns. Wien 1874.

6) J. Lutz. In der Function des Gehirns. Paris 1876.

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

7) Maudsley. In der Function des Gehirns. London u. sp. C. P. 1870.

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

Սրտագործարարական հիւանդութիւնները և նրանց պատճառները:

11	ՀԱՅԵՐԷՆ ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ	
10	ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅԻ	
9	1. Ժողովրդական այրքենարան	5
8	2. Տէր Ղևոնդեան. Մայրենի լեզու. Ա. տ.	35
7	3. — Մայրենի լեզուի Բ. տ.	40
6	4. — Մայրենի լեզու Գ. և Դ. տ.	70
5	5. Աղայեանց. Ուսումն Մայրենի լեզուի	15
4	6. Ս. Մանդինեան. Նահ. և Հայրենի աշխարհ.	65
3	7. Այվազեան Գ. Ա. Ե. Նախարարութեան գրաբ. լեզ. Մ. Ա.	40
2	8. Եղիշէ. Պատմութիւն վարդանանց	1
1	9. — Նոյնը Հասարակ թղթի վերայ	80
	10. Տէր Սարգսեան. Հայերէն վայելչագրութեան օրինակներ	20
	11. Պալատեան. Քերականութիւն մայրենի լեզուի	50
	12. Տէր Ստեփանեան. Սկզբունք քրիս. Հաւատոյ	50

- 13. Շիլլեր. Դօն Կարլոս. [Թարգմ. Բարխուդարեանցի] . 1 »
- 14. — Օրինանի Կոյս. [Թարգմ. Բարխ] » 60
- 15. — Վիլհելմ Տէլլ, [Թարգմ. Բարխ] » 60
- 16. Լէսսինգ. Նաթան Իմաստուն, [Թարգմ. Բարխ] » 60
- 17. Խրիմեան Հայրիկ. Վանդոյժ » 20
- 19. Տիգրանեան բժ. Մարմնս կազմական կամ անատոմիական բառարան 1 »
- 20. Բաբայեանց բժ. Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր 1 »
- 21. Սիւլիկ Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմ. » 50

ԲԱՅԱՌԱՊԷՍ ՆՈՅՆ ՏԵՂԸ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՆ

- 1. Պ. Պառչեան Հացի Խնդիր. Ազգային վիպասանութիւն » 80
- 2. — Կռուածաղիկ Ազգային վիպասանութիւն 1 30
- 3. Կ. Կոստանեանց Հիւսուած բանից նախնի պատմութեան Հայոց Յ. Հ. 3 »
- 4. Կ. Կոստանեանց Հայոց հեթանոսական կրօնը. » 30
- 5. Ս. Արծրունի Սամուէլ Մուրադեան կտակի խնդիրը. » 50
- 6. Ա. Քիշմիշեանց. Գրօշօ և Կրակի շուրջը (յօդուս վանայ սովերոյ). » 30
- 7. Բարրօ Երեսնաների առ իրենց ծնողք պարտականութիւնները. » 40
- 8. Սերվանտես Դօն Գիշոտ Լամանչեցի » 70
- 9. Գէորգ Ռօլլեստօն, Անդղիական վէպ. » 60
- 10. Լակիդէ. երրորդ ոսկիի առակ » 15
- 11. Աւենարիւս Թաւամազ մեղու պատկերազարդ և կազմած » 40
- 12. Վուչետիչ կարմիր լապտեր պատկերազարդ և կազմած » 50
- 13. — Նոյնը սնկազմ » 30
- 14. Գ. Ք. Մանկական երգեր կազմած » 25
- 15. — անկազմ » 15

Իշխան Բէհրութեանցի հրատարակած բոլոր Թատրոնական գրուածները; Հ. Յ. Օրբէլի կրօնական—, պ. Ս. Մանգինեանի մանկավարժական գրուածները և պ. ԲաՖՖի «Փունջերը»:

Նոյն տեղը վաճառվում են նաև ամենատեսակ հայերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն ընթերցանելի գրքեր՝ ամեն հասակի համար, նոյնպէս դպրոցական ամենատեսակ ձեռնարկներ, աշխարհացոյցներ գիտնական շարութիւններ և այլն. օտարաբարաբացիք դիմում են в Центральною книжную торговлю въ Тифлисъ.

Գրքիս պահեստը գտնվում է Կենտրոնական գրադատարանում:

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ.

5-26

40 37

2013

« Ազգային գրադարան

NL0070811

« Ազգային գրադարան

NL0070810

« Ազգային գրադարան

NL0070809

